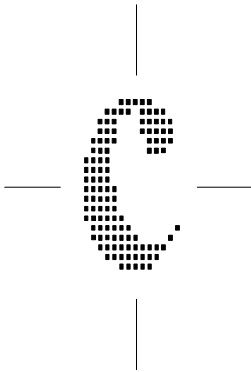

Burenverdriet

Attituden ten aanzien van de lidstaten van de Europese Unie

Henk Dekker, Rob Aspeslagh, Bastiaan Winkel

november 1997

desk top publishing: Birgit Leiteritz

Nederlands Instituut voor
Internationale Betrekkingen
Clingendael
Clingendael 7
2597 VH 's-Gravenhage
Telefoon 070 - 3245384
Telefax 070 - 3282002
Postbus 93080
2509 AB 's-Gravenhage
E-mail: info@clingendael.nl
Website: <http://www.clingendael.nl>

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Instituut *Clingendael*.

Inhoud

Voorwoord	5
Inleiding	7
Onderzoek 1993 en 1995	9
Onderzoek 1997	11
Attituden	13
Sympathie	13
Voorkeur voor landen	14
Voorkeur voor nationaliteiten	14
Attituden	15
Op zoek naar een verklaring	17
Kennis	17
Inzicht	18
Clichés	18
Stereotypen	20
Beelden: clichés en stereotypen samen	21
Emoties	22
Direct contact	24
Attitude jegens het eigen land	24
Attitude jegens Europa	26
Verklaring	27
Bivariate analyse	27
Multivariate analyse	31
Conclusies	33
Epiloog	37
Bijlage: Methoden	39
Literatuur	41

Voorwoord

Het maatschappelijk belang van onderzoek naar houdingen die burgers tegenover andere landen en volken hebben, lijkt evident. Dit is zeker het geval wanneer een dergelijk onderzoek zich uitstrekt tot de lidstaten van de Europese Unie. Nationale percepties, gevoelens en opvattingen met betrekking tot de Europese partners kunnen immers worden beschouwd als graadmeter van de mate waarin de burgers van Europa zich onderling met elkaar verbonden achten. Elke serieuze discussie over Europese bewustwording en het bevorderen van een gevoel van Europese identiteit zal rekening moeten houden met de feitelijke stand van zaken op dit terrein.

Het onderzoek waarover in deze publicatie wordt gerapporteerd, is te zien als een vervolg van eerdere onderzoeken, waarvan het eerste (uit 1993) een publicitaire schok heeft veroorzaakt. De begrijpelijke commotie en bezorgdheid over negatieve beelden die relatief veel Nederlandse jongeren over Duitsland en Duitsers bleken te hebben, zijn overigens een stimulans geweest tot het nemen van veel waardevolle initiatieven op het terrein van de Nederlands-Duitse betrekkingen, welke initiatieven zonder de uitkomsten van het onderzoek waarschijnlijk niet zo gemakkelijk tot resultaat hadden geleid. Over maatschappelijke effecten van sociaal-wetenschappelijk onderzoek gesproken!

Ook nu is het onderzoek onder schoolgaande Nederlandse jongeren gehouden en, ofschoon ook veel interessante resultaten over andere EU-landen worden gepresenteerd, is het vizier weer in het bijzonder op Duitsland gericht. De bevinding van de onderzoekers dat, ondanks zoveel positieve indicaties in de ontwikkeling van de Nederlands-Duitse betrekkingen, Duitsland nog steeds het land is waar onder Nederlandse jongeren de minste sympathie naar uitgaat, is opmerkelijk. Tegelijk dient deze uitkomst in het juiste perspectief worden geplaatst. Het verschil tussen de waardering van Duitsland en die van bepaalde andere landen is niet erg groot. Op bepaalde punten blijkt bovendien Frankrijk nogal kritisch te worden beoordeeld. Dat Nederlanders vooral met hun eigen land en met henzelf blijken te zijn ingenomen is misschien niet helemaal verrassend, maar zou eerder op ethnocentrisme kunnen wijzen dan op onze veronderstelde houding van internationalisme en ruim begrip voor andere volken. Niet minder dan onze gevoelens jegens Duitsland verdient dit aspect van het onderzoek evenzeer nadere aandacht.

A. van Staden

Directeur Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael

Inleiding

Op 13 oktober 1997 stelde het CDA Tweede-Kamerlid, René van der Linden, enkele schriftelijke vragen. Vraag vijf luidde: Wat hebben de acties naar aanleiding van de uitkomsten van het onderzoek van het Clingendael instituut om de negatieve vooroordelen van de jongeren te corrigeren, opgeleverd? Minister Hans van Mierlo liet in zijn antwoord weten, dat nog niet wordt beschikt over alle voor beantwoording van de vragen benodigde gegevens. [Handelingen, 1997]. Onbedoeld gaf Van der Linden s partijgenoot en Europarlementariër Arie Oostlander in een interview in HP/De Tijd [21 november, 1997] één conclusie weer van dit nieuwe onderzoek naar de houding van Nederlandse jongeren ten aanzien van o.a. Duitsland en Duitsers: de acties hebben (nog) niets opgeleverd. Oostlander zei onder meer: Duitsland dat weer het centrum van Europa wordt: ik weet niet of de Duitsers daar op den duur tegen kunnen. Ze kunnen ook nog een andere kant op dan de democratie. Hij noemde zijn houding geen uiting van angst maar van waakzaamheid. De twijfel aan de Democratiefähigkeit van Duitsland die in de jaren 60 bij veel Nederlanders bestond, bestaat na vijftig jaar democratie in Duitsland blijkbaar nog steeds.

Het onderzoek dat in deze publicatie wordt gepresenteerd, beoogt houdingen in Nederland ten aanzien van de lidstaten van de Europese Unie te beschrijven. Extra aandacht besteedt het onderzoek aan die landen die tot het zogenaamde *grenslandenbeleid* van Nederland worden gerekend, namelijk Engeland, België, Frankrijk en Duitsland. In het bijzonder ten aanzien van Duitsland doen de onderzoekers een poging deze houdingen te verklaren.

De resultaten van dit onderzoek tonen aan dat de houding van jongeren jegens *Duitsland* en *Duitsers* weliswaar positiever geworden is, maar dat deze in essentie onveranderd is gebleven vergeleken met het onderzoek van 1995 [Dekker, Aspeslagh, Du Bois-Reymond, 1997].¹ Duitsland blijft van alle lidstaten van de Europese Unie het land waar de minste sympathie naar blijkt uit te gaan. Uit het onderzoek blijken *emoties* de belangrijkste verklaring voor deze houdingen te vormen: Duitsland scoort het hoogst op negatieve emoties. Deze emoties ten aanzien van Duitsland worden door hun hardnekkigheid gekenmerkt, waarvan de wortels in het verleden liggen. Ze kunnen, bij wijze van spreken, er niet met een pincet uitgehaald worden. Wijziging van zulke, door *hecht verankerde* emoties bepaalde, negatieve houdingen vergt een aanpak met lange adem.

Daarentegen zijn wel de houdingen van jongeren ten aanzien van *Frankrijk* en *België* aan een sterke wijziging onderhevig. In 1993 en 1995 stond België als meest sympathieke *grensland* bij de respondenten te boek. Ook Frankrijk scoorde toen goed. Dit onderzoek verschaft daarentegen een geheel ander beeld: Frankrijk en België genieten in 1997 aanzienlijk minder sympathie dan in 1995. België s sympathiescore duikelde van 61 punten naar 53. Voor Frankrijk ging van 66 naar 56 punten terug. Van de *grenslanden* staat Engeland met 63 punten, was 64, fier op kop. Frankrijk en Duitsland worden nu door hetzelfde percentage (18%) van de respondenten als oorlogszuchtig gezien, tegenover 5% voor Frankrijk in 1995. In 1997 scoort Frankrijk het hoogst op wil de wereld overheersen. De houdingen jegens België en Frankrijk zijn, anders dan jegens Duitsland, verbonden met *actuele* gebeurtenissen - we kunnen denken aan de kwestie Dutroux in België en aan de Franse atoombomproeven, maar vooral aan de sterke druk van Frankrijk op Nederland om van het

¹ Deze onderzoeken, evenals het onderzoek van dit rapport, zijn een samenwerking tussen het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael en de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit te Leiden.

gedoogbeleid ten aanzien van drugs af te stappen. Beelden bij zulke houdingen kunnen weer als sneeuw voor de zon verdwijnen, indien Frankrijk zijn beleid jegens Nederland in positieve zin wijzigt.

Het maatschappelijk belang van het onderzoek bestaat hierin dat het zicht kan bieden op een aanpak ter verzwakking of voorkoming van de vorming van negatieve attitudes jegens andere landen en volkeren. Duitsland is een belangrijk buurland voor Nederland. Ontwikkelingen in Duitsland hebben consequenties voor Nederland op talrijke terreinen. De Duitse stem weegt zwaar in de Europese Unie. Maar niet alleen die van Duitsland, ook die van Frankrijk. Negatieve houdingen jegens Duitsland en/of Frankrijk kunnen ook hun weerslag hebben op de houding van burgers ten aanzien van Europese samenwerking en integratie. Die houding is de laatste jaren heel wat minder positief geworden. De directeur van Clingendael Fred van Staden [1997] wees daarop onlangs in een lezing gehouden in de stad Münster: Auch in den Niederlanden hat die Europabegeisterung viel vom einstigen Schwung und Elan verloren. ... Mit einiger Übertreibung könnte man sagen: Ein neues Gespenst geht um in Europa, das Gespenst der Euro-Skepsis.

Het wetenschappelijk doel van het onderzoek waarvan hier verslag wordt gedaan is inzicht te verwerven niet alleen in het bestaan, maar vooral het ontstaan van attitudes ten aanzien van andere landen, in het bijzonder Duitsland, om aldus een bijdrage te leveren aan de theorievorming op dit gebied.

Onderzoek 1993 en 1995

De eerste empirische studie van het Instituut Clingendael en de Rijksuniversiteit Leiden dateert van 1993.² Ruim achttienhonderd jongeren op scholen voor voortgezet onderwijs vulden tijdens een lesuur een vragenlijst in. Een meerderheid van de ondervraagde jongeren had een negatieve attitude tegenover Duitsland. De attitude ten aanzien van de andere EU-landen was veel positiever. Objectieve kennis over Duitsland bleek beperkt aanwezig. Bijna de helft zag Duitsland als oorlogszuchtig en als een land dat de wereld wil overheersen. Eenderde geloofde dat Duitsland weinig vluchtelingen opnam. Slechts twee op de tien ondervraagden zagen Duitsland als een vredelievend land. De meerderheid van de respondenten vond Duitsers overheersend en arrogant. Een aanzienlijk effect op de attitude hadden de opvatting over Duitsland (clichés en stereotypen) en het wel of niet direct contact hebben met Duitsland. Het kennisniveau bleek nauwelijks effect te hebben op de attitude.

De bekendmaking van de uitkomsten van de 1993-studie veroorzaakte bij velen een schok. Sommigen relativeerden de uitkomsten van het onderzoek door erop te wijzen dat ze wel eens beïnvloed zouden kunnen zijn door de spanningen in Duitsland rond buitenlandse werknemers en asielzoekers en de aanslagen in Rostock en Mölln. De uitkomst zou door deze actualiteiten een toevallige negatieve uitschieter zijn geweest. Een vergelijkende herhaling van het onderzoek leek daarom op zijn plaats. Velen toonden zich toch al bezorgd over de mogelijke consequenties van de negatieve attitude. Vele instanties startten acties ter verbetering van de attitude.

²

De onderzoeksgroep bestond uit Rob Aspeslagh, onderzoeker van Clingendael, Henk Dekker, universitair hoofddocent van de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden, Friso Wielenga, bijzonder hoogleraar Duitslandstudies aan de Vakgroep Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen, Klaas Rodenburg, hoofd van de afdeling onderzoek van Teleac, en Thea Meinema, stafmedewerkster van EXIS Centrum voor Internationale Jongerenactiviteiten te Amsterdam. De data zijn verzameld en geanalyseerd door Lútsen Jansen, die in 1993 is afgestudeerd in de Politicologie aan de Rijksuniversiteit Leiden. Methodologisch advies is verkregen van Galen Irwin, hoogleraar Politiek Gedrag alsmede de Methodologie van het Politicologisch Onderzoek van de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden. Assistentie bij de data-analyse is verleend door Frits Meijerink, universitair docent statistiek, multivariate analyse en schaaltechnieken van dezelfde vakgroep.

In de tweede studie in 1995 werden opnieuw schoolgaande jongeren geënquêteerd.³ Ruim duizend jongeren op scholen voor Mavo, Havo, en Vwo, verdeeld over het hele land, deden aan dit nieuwe onderzoek mee. Tijdens een lesuur beantwoordden de respondenten opnieuw een vragenlijst onder toezicht van één van de onderzoekers. Naast vragen over de attitude tegenover Duitsland zijn opnieuw vragen gesteld over clichés van Duitsland, stereotypen van Duitsers en over direct contact. Nieuw in het onderzoek waren vragen naar emoties ten aanzien van Duitsland en vragen naar de attitude tegenover het eigen land. Vergeleken met het eerste onderzoek was de attitude jegens Duitsland in 1995 aanzienlijk minder negatief, evenals de clichés en stereotypen. Duitsland was echter ook bij dit onderzoek de EU-lidstaat met het hoogste percentage negatieve attitudes. Het land kreeg wederom de laagste gemiddelde sympathie score. Het kreeg opnieuw de minste voorkeur om naar te verhuizen (tezamen met Ierland). Duitsers had men het liever niet als potentiële burens. Ook ten aanzien van andere landen vertoonden veel van de bevindingen dezelfde antwoordpatronen. Ierland scoorde net als in 1993 negatief. De antwoorden op de verhuis- en de burens-vraag lieten zowel aan bovengenoemde als onderzijde van de voorkeur-rangordes dezelfde landen zien als in 1993. Commentatoren die na de enquête in 1993 dachten dat de negatieve Duitsland-attitude onder Nederlandse jongeren goeddeels was beïnvloed door actuele gebeurtenissen in Duitsland, en zich dus op het standpunt stelden dat er geen sprake was van extreem negativisme jegens dat land, kregen niet volledig hun gelijk: ook in 1995 was Duitsland de EU-lidstaat die op het hoogste percentage negatieve attitudes van jonge Nederlanders kon rekenen. De veronderstelling dat de racistische aanslagen in Duitsland een zeer grote invloed op de beeldvorming hadden, was op zich juist. Het verschil was een beweging van een sterk negatief naar een negatief beeld. De meeste invloed op de Duitsland-attitude hadden emoties, die Duitsland en Duitsers oproepen, de clichés van Duitsland, en de stereotypen van Duitsers. Negatieve berichten over Duitsers komen, in de perceptie van jongeren, vooral van hun grootouders en vrienden.

In 1997 publiceerden de onderzoekers een boek over deze eerste twee studies. Dit boek biedt niet alleen een totaal overzicht van de onderzoeksresultaten maar presenteert ook de theorie achter het onderzoek. Bovendien wordt verslag gedaan van de reacties op het onderzoek vanuit de politiek, het bedrijfsleven en de wetenschap [Dekker, Aspeslagh en Du Bois-Reymond, 1997].

³ De onderzoeksgroep bestond uit Rob Aspeslagh en Henk Dekker. Voor deze studie heeft Rudy Andeweg, hoogleraar Empirische Politicologie van de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden, methodologisch advies gegeven. Tanja Olde Dubbelink, in 1995 afgestudeerd in de Politicologie aan de Rijksuniversiteit Leiden, heeft de data verzameld en geanalyseerd. Frits Meijerink heeft, evenals bij de eerste studie, assistentie verleend bij de data-analyse.

Onderzoek 1997

De belangrijkste reden om een derde enquête-onderzoek onder Nederlandse jongeren te houden, was de vraag, die ook René van der Linden stelde, of de beelden en de attitudes ten aanzien van Duitsland inmiddels positiever waren geworden. Dagbladen in Nederland hadden vol gestaan met berichten over de goede verstandhouding tussen Kok en Kohl. Wellicht ook hadden de vele initiatieven tot beter onderwijs en voorlichting over Duitsland een positief effect gehad. Tevens vroegen de onderzoekers zich af of de binnenlandse ontwikkelingen in België (bijvoorbeeld de affaire Dutroux) en de opstelling van Frankrijk in internationale aangelegenheden, zoals de hervatting van kernproeven na het onderzoek van 1995, en de Franse druk op Nederland om het drugsbeleid te wijzigen de positieve beelden van deze twee landen hadden beïnvloed.

Doel van deze derde studie was, evenals van de twee vorige, het beschrijven van de attitudes ten aanzien van de EU-lidstaten in Nederland en het verklaren van de attitude tegenover Duitsland in het bijzonder. De probleemstelling luidde: wat is de attitude in Nederland ten aanzien van Duitsland en hoe kunnen verschillen daarin worden verklaard? ⁴

⁴ De onderzoeksgroep van deze derde studie bestond uit Rob Aspeslagh en Henk Dekker. Bastiaan Winkel heeft ten behoeve van zijn afstudeerproject de data verzameld en geanalyseerd. In zijn scriptie rapporteert hij over het onderzoek onder de titel *Das Leiden des jungen Deutschlands*. Rudy Andeweg heeft, evenals bij de tweede studie, methodologisch advies gegeven. Frits Meijerink is wederom bereid geweest assistentie te verlenen bij de data-analyse.

De steekproef omvat 1.211 respondenten.⁵ De respondenten zijn bereikt via 13 scholen. Zestien scholen zijn voor deelname aan het onderzoek benaderd. Drie scholen weigerden medewerking. Twee argumenten zijn: wij zijn al zo vaak voor onderzoek benaderd, en het tijdstip, vlak voor het paasrapport, komt slecht uit. Elke provincie is in het onderzoek vertegenwoordigd met uitzondering van Friesland. In Drente zijn daarentegen twee scholen bezocht. Zuid-Holland is met twee scholen vertegenwoordigd vanwege de grote bevolkingsdichtheid van deze provincie. De respondenten zijn afkomstig uit 181 verschillende woonplaatsen.

⁵ Gebrek aan onderzoeksmiddelen dwong tot beperking van de populatie. Net als in 1993 en 1995 is gekozen voor schoolgaande jongeren. De groep jongeren die noch voltijds-, noch deeltijdonderwijs volgen, is niet onderzocht omdat zij niet via scholen zijn te bereiken en omdat de middelen ontbraken om hen op een andere manier te benaderen. Net als in 1995 konden evenmin Vbo-leerlingen in de populatie worden opgenomen. Gebrek aan geld om veel scholen te bezoeken dwong tot deze afbakening van de populatie. Tenslotte is de populatie verkleind tot Mavo-leerlingen in de klassen 3 en 4, Havo-leerlingen in de klassen 3, 4, en 5, en Vwo-leerlingen in de klassen 3, 4, 5, en 6. De leeftijdscategorie is 14 tot en met 19 jaar. De gegevens van 100 leerlingen zijn buiten beschouwing gebleven. Deze respondenten waren jonger dan 14 of ouder dan 19 jaar, zij woonden korter dan vijf jaar in Nederland, of zij maakten deel uit van de ene klas die niet rustig te krijgen was. De hier te presenteren gegevens zijn afkomstig van de overblijvende 1.211 respondenten.

Voor de samenstelling van de quota-steekproef baseerden wij ons op populatie-parameters uit het schooljaar 1992/1993. Het Centraal Bureau voor de Statistiek kon ons niet voorzien van meer recente data. Ook het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen kon ons die gegevens niet verstrekken.⁶ Vooral HAVO-leerlingen en 14- en 16-jarigen zijn oververtegenwoordigd (verschil tussen steekproef en populatie van meer dan 2.5%). Uit de analyse van de enquête-gegevens blijkt echter dat het verband tussen attitude en schooltype en tussen attitude en leeftijd niet significant is.

Wij kozen opnieuw voor een schriftelijke enquêtering. In de introductie van de vragenlijst stond dat het ging om een onderzoek over enkele landen in Europa ; Duitsland werd niet apart genoemd. De respondenten vulden zelf de vragenlijst in tijdens een lesuur van 50 minuten.⁷ Er was, met uitzondering van één school, steeds een onderzoeker aanwezig. Om de kans op sociaal wenselijke of politiek correcte beantwoording te verkleinen lieten wij de vragenlijst niet tijdens lessen Duits of Geschiedenis beantwoorden. Bij één klas was dit echter niet te vermijden omdat de docent tegelijkertijd maatschappijleer en Duits gaf. De lokalen waren in een proefwerkopstelling ingericht om spieken te voorkomen. In lokalen waar een kaart van Europa aan de wand hing werd deze voorafgaand aan het onderzoek verwijderd. De beschikbare tijd van één lesuur was voor bijna alle leerlingen voldoende om de gehele vragenlijst te beantwoorden. De meeste van de leerlingen die daarin niet waren geslaagd, voltooiden de vragenlijst in het erop volgende lesuur. De enquête is gehouden in de maanden februari en maart 1997.

⁶ Mavo-leerlingen zijn voor 24% vertegenwoordigd (in de populatie: 33%), HAVO-leerlingen voor 44% (populatie: 32%) en VWO-leerlingen voor 32% (populatie: 36%). De leeftijdsverdeling is als volgt: 14-jarigen: 12%, 15-jarigen: 29%, 16-jarigen: 30%, 17-jarigen: 20%, 18-jarigen: 7% en 19-jarigen: 2%. De verdeling naar geslacht is: jongens: 49% en meisjes: 52% (populatie: jongens: 47% en meisjes: 53%). De verdeling over de leerjaren is: klas 3: 29% (populatie: 33%), klas 4: 39% (37%), klas 5: 28% (21%), klas 6: 4% (9%).

⁷ De per lesuur beschikbare tijd van veertig minuten dwong tot beperking van het aantal vragen (50, voor een deel multi-item vragen). Voor de verklaring van verschillen in attitude (afhankelijke variabele) werd prioriteit gegeven aan vragen over clichés van Duitsland en stereotypen van Duitsers, over emoties die Duitsland en Duitsers oproepen, over direct contact met Duitsland en Duitsers, over de attitude ten aanzien van het eigen land, en over de attitude ten aanzien van Europa (onafhankelijke variabelen). Tevens werden kennis- en inzichtsvragen over tot Duitsland gesteld. Deze keuze is gebaseerd op de ontwikkelde theorie ter verklaring van attitudes ten aanzien van andere landen [Dekker, Aspeslagh en Du Bois-Reymond].

Attituden

Voor de vergelijkbaarheid van de drie onderzoeken is de attitude⁸ ten aanzien van de lidstaten van de EU met behulp van dezelfde drie vragen als in het eerste en tweede onderzoek gemeten. De respondenten is eerst gevraagd een sympathiescore te geven voor alle vijftien lidstaten van de Europese Unie: de *sympathie-vraag*. Daarna moesten de ondervraagden aangeven in welk van de overige veertien EU-landen zij het liefst zouden wonen indien zij gedwongen waren uit Nederland te verhuizen: de *verhuis-vraag*. Bij de derde vraag werden de respondenten uitgenodigd aan te geven welke van de andere EU-nationaliteiten zij het liefst als burens zouden willen hebben ingeval deze uit het buitenland zouden komen: de *buren-vraag*. De attitude ten aanzien van Duitsland is uiteindelijk berekend op basis van de antwoorden die op deze drie vragen naar sympathie-score, verhuis-voorkeur en burens-voorkeur zijn gegeven.

Sympathie

De sympathie-vraag luidt: Er zijn veel Europese landen. Wij willen graag van jou weten hoe je een aantal van die landen ziet. Hiervoor vragen wij jou de verschillende landen in de onderstaande tabel punten te geven, lopend van 1 tot en met 100. Als je bijvoorbeeld voor een bepaald land sympathie voelt, of dat land wel mag, dan geef je dat land een score ergens tussen de 51 en 100 punten. Natuurlijk geef je meer punten aan een land dat je heel sympathiek vindt dan aan een land dat je een beetje sympathiek vindt. Van de andere kant, als je het land onsympathiek vindt, of dat land niet mag, dan geef je het een score ergens tussen de 0 en 49 punten. Hoe onsympathieker je het land vindt, des te minder punten geef je aan dat land. Als je een land niet sympathiek vindt, maar ook niet onsympathiek, dan geef je een score van 50 punten. Als je vindt dat je van een land te weinig afweet, dan zet je een kruisje onder weet niet .

Van alle landen van de Europese Unie blijkt Duitsland het land te zijn waarvoor de minste sympathie bestaat. Op de één na onderste plaats staat België. De volgorde is: Nederland, Spanje, Oostenrijk, Griekenland, Engeland, Zweden, Italië en Portugal, Denemarken en Luxemburg, Finland, Frankrijk, Ierland, België, en Duitsland. De spreiding van de puntentaallen is het grootst voor die van Frankrijk en Duitsland; over de sympathie voor deze twee landen zijn de respondenten blijkbaar het meest verdeeld. Nederland, Duitsland, Frankrijk, België en Engeland hebben het grootste aantal scores.

België en *Frankrijk* genieten in 1997 aanzienlijk minder sympathie dan in 1993 en 1995. België's sympathiescore daalde van 61 punten naar 53. Frankrijk ging terug van 66 punten naar 56.

⁸ Iemand heeft een attitude ten aanzien van een object, wanneer hij ten aanzien van dat object een bepaald gevoel heeft. Dat gevoel kan algemeen van aard zijn, bijvoorbeeld positief, deels positief en deels negatief of ronduit negatief

Tabel 1 Sympathie voor EU-landen in 1997 (gemiddelde score en variantie)

	Score*	Variantie (S)	N
België	53	355	1175
Denemarken	60	259	717
Duitsland	49	464	1195
Engeland	63	294	1150
Finland	58	300	502
Frankrijk	56	554	1183
Griekenland	64	328	756
Ierland	55	385	791
Italië	61	332	1042
Luxemburg	60	316	876
Nederland	81	276	1211
Oostenrijk	65	291	866
Portugal	61	261	688
Spanje	66	274	975
Zweden	63	271	609

* Schaal van 0 (zeer onsympathiek) tot 100 (zeer sympathiek).

Voorkeur voor landen

De verhuis-vraag luidt: Hieronder zie je een aantal landen genoemd. Stel dat je naar het buitenland moest verhuizen en dat je moest kiezen uit deze 14 landen. Naar welk land zou je het liefst verhuizen? Schrijf achter dat land een 1. Bij het land dat daarna jouw voorkeur heeft zet je een 2, enzovoorts. Je mag stoppen als je alle 14 landen op die manier in volgorde hebt gezet, of als er alleen nog maar landen zijn overgebleven waar je absoluut niet naar zou willen verhuizen. Schrijf achter deze landen een kruisje.

Als de ondervraagde scholieren naar een ander land van de Europese Unie zouden moeten verhuizen gingen zij het liefst naar Engeland. Spanje, Italië en Frankrijk volgen op redelijke afstand. Minder geliefd zijn Zweden, Duitsland, Ierland en Finland. De gemiddelde voorkeuren geven de volgende rangorde - van meest tot minst populaire landen - te zien: Engeland, Spanje, Italië, Frankrijk, België, Griekenland, Oostenrijk, Luxemburg, Portugal, Denemarken, Zweden, Duitsland, Ierland, Finland. *Frankrijk* heeft de top-positie uit 1995 verloren en is naar de vierde plaats afgezakt.

Voorkeur voor nationaliteiten

De burenvraag luidt: Hieronder staan enkele nationaliteiten genoemd. Stel, jullie burens gaan verhuizen en er zouden mensen uit een ander land komen wonen. Welke nationaliteit zou je nu het liefst als burens hebben? Schrijf achter die nationaliteit een 1. Achter de nationaliteit die je daarna het liefst als burens zou willen hebben schrijf je een 2, enzovoorts. Je mag stoppen als je alle 14 nationaliteiten in volgorde hebt gezet, of als er alleen nog maar nationaliteiten zijn overgebleven die je absoluut niet als burens zou willen hebben. Schrijf achter de nationaliteiten die zijn overgebleven dan een kruisje .

Indien er nieuwe burens uit een andere Europese lidstaat naast de respondenten zouden komen wonen, dan geven de ondervraagde scholieren de voorkeur aan *Engelsen*. *Belgen* volgen op afstand als tweede. De gemiddelde voorkeuren resulteren in de volgende rangorde van meest tot minst populaire burens: Engelsen, Belgen, Luxemburgers, Fransen, Italianen, Spanjaarden, Oostenrijkers, Denen, Duitsers, Ieren, Zweden, Grieken, Portugezen, en Finnen.

Veel respondenten hebben eenzelfde voorkeur voor een land en het volk. Het meest consequent was men in de beantwoording van de vragen als het ging om Frankrijk/Fransen, Duitsland/Duitsers en Zweden/Zweden. De correlaties tussen de sympathiescores van de landen en de rangordes van voorkeuren voor landen zijn het hoogst voor Duitsland, Frankrijk, en Ierland. De correlaties tussen de sympathiescores van de landen en de rangordes van voorkeuren voor volkeren zijn het hoogst voor Duitsland/Duitsers en Frankrijk/Fransen. *Fransen* zakken van de derde naar de vierde plaats.

Tabel 2 Voorkeuren voor EU-landen en -volkeren in 1997 in rangorde (op basis van gemiddelde scores)

Rang	Landen	Score	Volkeren	Score
1	Engeland	5.3	Engelsen	4.0
2	Spanje	6.2	Belgen	5.0
3	Italië	6.6	Luxemburgers	7.0
4	Frankrijk	6.9	Fransen	7.2
5	België	7.1	Italianen	7.5
6	Griekenland	7.3	Spanjaarden	7.6
7	Oostenrijk	7.8	Oostenrijkers	7.7
8	Luxemburg	8.0	Denen	8.0
9	Portugal	8.1	Duitsers	8.3
10	Denemarken	8.4	Ieren	8.3
11	Zweden	8.7	Zweden	8.4
12	Duitsland	8.9	Grieken	8.4
13	Ierland	9.7	Portugezen	8.9
14	Finland	10.1	Finnen	9.2

Attituden

Het enige land waarvoor een meerderheid van de respondenten een positieve houding heeft is *Engeland*. Een negatieve houding hebben de respondenten het meest ten aanzien van *Duitsland*. De Duitsland-attitude is positief bij drie op de tien respondenten, gedeeltelijk positief en gedeeltelijk negatief bij eveneens drie op de tien, en negatief bij bijna vier op de tien respondenten.

Tabel 3 Attituden ten aanzien van EU-landen in 1997 (in %)

	Positief	+ /	Negatief	Totaal*	N
Engeland	65	29	7	101	1081
België	49	34	17	100	1093
Spanje	46	41	13	100	912
Frankrijk	44	32	24	100	1087
Italië	41	44	16	101	958
Griekenland	38	45	17	100	697
Zweden	36	45	18	99	572
Luxemburg	36	49	16	101	801
Oostenrijk	35	50	15	100	806
Denemarken	34	49	17	100	670
Duitsland	30	32	38	100	1083
Portugal	28	52	21	101	635
Ierland	25	43	32	100	728
Finland	20	49	30	99	461

* Het totaal kan meer of minder dan 100% zijn vanwege afronding.

Op zoek naar een verklaring

Om de verschillen in attitude jegens Duitsland te verklaren hebben wij vragen gesteld over de kennis van Duitsland, het inzicht in de relevantie van Duitsland voor Nederland, de clichés van Duitsland en stereotypen van Duitsers, de emoties die Duitsland en Duitsers oproepen, en direct contact met Duitsland en Duitsers. Ook zijn vragen gesteld over de attitude ten aanzien van het eigen land en Europa. Ter vergelijking zijn de vragen naar clichés, stereotypen, emoties, en direct contact ook gesteld voor België/Belgen, Frankrijk/Fransen, Engeland/Engelsen, en Nederland/Nederlanders.

Kennis

De kennis van Duitsland is gemeten met behulp van tien meerkeuze-vragen op het terrein van de geografie, economie, geschiedenis, en politiek. Gevraagd is naar de grootte van het oppervlak van het huidige Duitsland (8 keer Nederland), het aantal inwoners van Duitsland (\pm 80 miljoen), de naam van de hoofdstad (Berlijn), het aantal buurlanden (9), het percentage werklozen begin 1997 (10%), de naam van de republiek in de periode 1918 tot 1934 (Republiek van Weimar), de naam van de leider van de communistische partij in Oost-Duitsland tussen 1976 en 1989 (Honecker), wat op 3 oktober wordt gevierd (de hereniging), de huidige staatsvorm (republiek), en de naam van de Duitse Bondskanselier (Kohl).

De vragen op het terrein van de *politiek* zijn redelijk goed beantwoord. Zeven op de tien respondenten weten de staatsvorm en de naam van de Bondskanselier. De geografische, economische en historische vragen zijn doorgaans minder goed beantwoord. De verschillende dimensies van de vragen komen tot uitdrukking in een lage betrouwbaarheid als schaal (.52). Over het geheel genomen is de kennis van Duitsland beperkt. Nog geen 15% weet meer dan de helft van de vragen goed te beantwoorden. De beschikbare enquête-tijd liet helaas niet toe om ook de kennis van de andere grenslanden te meten. Wij kunnen echter geen redenen bedenken waarom die kennis groter zou zijn. Daarom veronderstellen wij dan geen verschil. Dit geldt ook voor het inzicht in de relevantie van de landen, dat in de volgende paragraaf wordt behandeld.

Er is nagegaan of er een verband bestaat tussen kennis en geslacht, leeftijd, en onderwijsniveau. Dat verband is aanwezig maar zwak (V .18, .17 en .15: voor verklaring zie bijlage Cramer s V). Jongens beantwoordden de vragen beter dan meisjes. Hetzelfde geldt voor oudere leerlingen t.o.v. jongere leerlingen en voor Vwo-leerlingen t.o.v. Havo- en Mavo-leerlingen.

Tabel 4. Kennis van Duitsland in 1997 (in %)

	Goed	Fout	Weet niet/ geen antwoord	Totaal	N
Oppervlakte	33	54	13	100	1191
Aantal inwoners	14	74	12	100	1198
Aantal buurlanden	9	80	11	100	1190
Naam hoofdstad	79	19	2	100	1191
Werkloosheid	31	44	25	100	1205
Naam DDR-leider	17	8	75	100	1204
Naam republiek	32	39	29	100	1195
3 oktober	13	35	52	100	1193
Staatsvorm	67	12	21	100	1187

Naam Bondskanselier 70 3 27 100 1201

Inzicht

Wij stelden vier vragen om het inzicht in het belang van Duitsland voor Nederland en de rest van Europa te meten. De vragen waren welk land in Europa buiten Rusland, de meeste inwoners heeft, welk land de belangrijkste handelspartner van Nederland is, en welke taal voor de meeste Europeanen de moedertaal is. De correcte antwoorden voor de twee eerste vragen zijn Duitsland en voor de derde het Duits. Het correcte antwoord op de vierde vraag naar het land met het grootste landoppervlak in Europa, buiten Rusland, is Oekraïne. Deze vraag is gesteld om eventueel automatisme in de beantwoording te doorbreken. Voor elke keer dat Duitsland is aangestreept, krijgt de respondent één punt. Wie de eerste drie vragen goed heeft beantwoord, heeft inzicht in de belangrijkheid van Duitsland. Als ook de vierde vraag met Duitsland is beantwoord, dan is er sprake over overschatting van die relevantie.

De cijfers laten zien dat acht op de tien respondenten geen inzicht in de belangrijkheid van Duitsland hebben. Jongens hebben de vragen beter beantwoord dan meisjes; het verband was echter zwak ($V=.23$). Ook is er een zeer zwak verband tussen inzicht en schooltype ($.11$). De vier vragen vormen niet een goede schaal ($.33$), omdat Cronbach's α lager is dan de gewenste $.70$ (voor methodologie zie bijlage).

Tabel 5 Inzicht in relevantie van Duitsland in 1997 (in %)

	Goed	Fout	Weet niet/ Geen antwoord	N
Inwoners	46	23	31	1192
Handelspartner	49	21	30	1152
Moedertaal	29	56	16	1178
Oppervlakte	7	84	9	1182

Clichés

Om de clichés⁹ van Duitsland te meten vroegen wij de respondenten aan te geven welke kenmerken van toepassing zijn op Duitsland en op Nederland, Frankrijk, België en Engeland. De vraag luidt: Hieronder volgt een lijstje met kenmerken van *landen*. Kun je voor elk land aangeven welke uitspraken *op dit moment* op dat land van toepassing zijn? Als ze van toepassing zijn, zet dan een kruisje in het hokje onder het desbetreffende land. Je mag per kenmerk meerdere landen aankruisen. *Let op*: het gaat ons er dus om wat je vindt van de landen zoals ze *nu* zijn; niet zoals ze vroeger ooit zijn geweest. De tien kenmerken die aan de respondenten zijn voorgelegd, zijn: *democratisch, vooruitstrevend, vredelievend, technisch hoog ontwikkeld, welvarend, grote verschillen tussen arm en rijk, weinig sociale voorzieningen, neemt weinig vluchtelingen op, wil de wereld overheersen, en oorlogszuchtig*. Deze kenmerken zijn in 1993 gekozen uit een lijst die eerder in onderzoek van anderen zijn gebruikt. Respondenten zijn vrij om de kenmerken wel of niet van toepassing te verklaren op de landen; de aantallen respondenten die de verschillende kenmerken aan landen hebben gekoppeld, variëren dan ook aanzienlijk. De eerste vijf kenmerken hebben we als positieve kenmerken ingeschat en de volgende vijf als negatieve kenmerken. De respondenten is gevraagd of die inschatting klopt; zij konden de kenmerken zelf als positief, neutraal of negatief waarderen. Alleen onze inschatting van *neemt weinig vluchtelingen op* klopte niet. Niet een meerderheid maar slechts 36% vond het een negatief kenmerk (5% minder dan in 1995); 13% vond dit zelfs positief.

⁹ Clichés zijn beelden van objecten anders dan personen, bijvoorbeeld een land.

Aan de respondenten is ook gevraagd welke kenmerken zij *zeer belangrijk*, *belangrijk* of *onbelangrijk* vinden. Bijna alle kenmerken achten zij belangrijk of zeer belangrijk. Het minst belangrijk wordt gevonden of landen weinig vluchtelingen opnemen; bijna de helft, 48%, zegt dit niet een belangrijk kenmerk te vinden. Zeer belangrijke kenmerken zijn volgens een meerderheid van de jongeren: vredelievend, oorlogszuchtig, democratisch, en welvarend.

Duitsland is in de ogen van de meerderheid van de respondenten democratisch, vooruitstrevend, technisch hoog ontwikkeld, en welvarend. Iets minder dan de helft van de respondenten meent dat Duitsland vredelievend is. Een kleine minderheid gelooft dat Duitsland weinig vluchtelingen opneemt, grote verschillen tussen arm en rijk kent, de wereld wil overheersen, oorlogszuchtig is, en weinig sociale voorzieningen biedt.

De kwalificatie wil de wereld overheersen werd in 1995 het meest vaak gekoppeld aan Duitsland. In 1997 wordt dit kenmerk het meest vaak gekoppeld aan Frankrijk en op één na het meest aan Duitsland (respectievelijk 26% en 18%). *Duitsland* en *Frankrijk* scoren nu beide het hoogst op het kenmerk oorlogszuchtig (18%). Duitsland en Frankrijk worden, in vergelijking met de eerder genoemde landen, ook het minst vaak in samenhang met het kenmerk vredelievend genoemd (respectievelijk 43% en 41%). Frankrijk scoort relatief hoog op weinig sociale voorzieningen. Daarnaast gelooft een meerderheid dat Frankrijk democratisch en technisch hoog ontwikkeld is.

Engeland is in de ogen van de meerderheid technisch hoog ontwikkeld, democratisch, en vredelievend. Relatief hoog scoort Engeland op neemt weinig vluchtelingen op.

Ook *België* is volgens de meerderheid democratisch en vredelievend. Van alle vijf landen scoort België het laagst op technisch hoog ontwikkeld, vooruitstrevend, en welvarend.

Nederland scoort het hoogst op alle vijf positieve kenmerken: van de vijf landen is Nederland het meest vredelievend, welvarend, democratisch, technisch hoog ontwikkeld, en vooruitstrevend. Op alle negatieve kenmerken scoort Nederland het laagst, vaak samen met België.

Tabel 6 Gepercipieerd belang van kenmerken voor attitude ten aanzien van landen in 1997 (in %)

	Ze er be lang rijk	Be lang rijk	Nie t be lang rijk	N
Democratisch	59	32	9	1156
Vooruitstrevend	38	48	13	1142
Vredelievend	63	34	4	1183
Technisch hoog ontwikkeld	38	47	15	1174
Welvarend	50	42	9	1178
Verschil arm-rijk is groot	41	45	14	1175
Weinig sociale voorzieningen	47	45	8	1173
Neemt weinig vluchtelingen op	22	30	48	1211
Wil wereld overheersen	40	19	41	1148
Oorlogszuchtig	50	23	27	1158

Tabel 7 Clichés van België, Duitsland, Engeland, Frankrijk en Nederland in 1997 (in %)

	B	D	E	F	NL	Aantal
Democratisch	59	62	59	57	86	3513
Vooruitstrevend	35	54	41	41	79	2688
Vredelievend	66	43	57	41	81	3134
Technisch hoog ontwikkeld	49	67	62	56	94	2963
Welvarend	28	70	49	43	83	3567
Verschil arm-rijk is groot	13	27	27	41	10	1289
Weinig sociale voorzieningen	23	13	17	30	1	906

Neemt weinig vluchtelingen op	19	31	37	31	6	1370
Wil wereld overheersen	0	18	8	26	3	607
Oorlogszuchtig	1	18	4	18	0	454

Stereotypen

Stereotypen¹⁰ van Duitsers en de andere buren zijn gemeten met behulp van een vraag waarbij de respondenten zijn uitgenodigd aan te geven welke eigenschappen zij van toepassing achten op de meeste Belgen, Duitsers, Engelsen, Fransen en Nederlanders. De vraag luidt: Geef per uitspraak aan bij welk *volk* of *volkeren* die eigenschap past door een kruisje in het bijbehorende hokje te zetten. Je mag per eigenschap meerdere volkeren aankruisen. De vijftien eigenschappen die aan de respondenten zijn voorgelegd zijn: *vriendelijk, tolerant, gezellig, zakelijk, nuchter, praktisch ingesteld, gemakkelijk in de omgang, gevoel voor humor, nauwgezet, vinden veel geld verdienen belangrijk, gezagsgetrouw, vinden oude gewoonten belangrijk, trots op hun land, arrogant en overheersend*. Ook deze eigenschappen zijn in 1993 gekozen uit een lijst van kenmerken die in ander onderzoek zijn gebruikt. De respondenten zijn vrij om de eigenschappen wel of niet van toepassing op volkeren te verklaren. De aantallen respondenten die de verschillende eigenschappen met volkeren hebben verbonden variëren dan ook aanzienlijk.

De eerste negen eigenschappen schatten wij als positief in, de laatste zes als negatief. De respondenten is gevraagd of die inschatting klopt. Zij konden de eigenschappen zelf als *positief, neutraal* of *negatief* waarderden. Onze inschatting bleek niet voor alle kenmerken correct te zijn. Zakelijkheid en nauwgezetheid worden niet door een meerderheid maar slechts door respectievelijk drie en twee op de tien respondenten als positief gewaardeerd. Veel geld verdienen belangrijk vinden, gezagsgetrouwheid, oude gewoonten belangrijk vinden en trots op het eigen land worden niet door een meerderheid maar slechts door ten hoogste drie op de tien respondenten negatief gewaardeerd.

Aan de respondenten is weer gevraagd welke eigenschappen zij *zeer belangrijk, belangrijk* of *onbelangrijk* vinden bij de beoordeling van een persoon. Op vier na worden alle eigenschappen door een meerderheid belangrijk of zeer belangrijk geacht. Het minst belangrijk wordt gevonden of een persoon oude gewoonten belangrijk vindt, trots op het eigen land is, veel geld verdienen belangrijk vindt, of nauwgezet is. Zeer belangrijke eigenschappen zijn volgens een meerderheid van de jongeren: vriendelijk, gezellig, gemakkelijk in de omgang, en gevoel voor humor.

De meeste *Duitsers* zijn in de ogen van een meerderheid van de respondenten trots op hun land, overheersend, en vinden veel geld verdienen belangrijk. Bijna de helft onder hen gelooft dat de meeste Duitsers arrogant zijn. Een grote minderheid vindt, dat de meeste Duitsers zakelijk en gezagsgetrouw zijn. Eenderde vindt de meeste Duitsers vriendelijk. Twee op de tien geloven dat de meeste Duitsers tolerant zijn. De kenmerken overheersend en arrogantie worden het meest vaak gekoppeld aan Duitsers (in vergelijking tot Engelsen, Fransen, Belgen en Nederlanders), en de kenmerken gezellig, gemakkelijk in de omgang, vriendelijk, en vinden oude gewoonten belangrijk het minst vaak.

Fransen worden door een meerderheid gekoppeld aan trots op het eigen land. Vier op de tien vinden Fransen arrogant. Bijna vier op de tien vinden hen overheersend.

Engelsen worden door een meerderheid verbonden met de eigenschappen vinden oude gewoonten belangrijk, trots op het eigen land, vriendelijk, en gevoel voor humor. Ruim vier op de tien zien Engelsen als zakelijk en gezagsgetrouw.

Belgen worden door een meerderheid geassocieerd met de positieve eigenschappen vriendelijk, gemakkelijk in de omgang, gevoel voor humor, en gezellig. Dit zijn ook de vier eigenschappen die door de respondenten het meest belangrijk worden gevonden.

¹⁰ Stereotypen zijn beelden van mensen.

Nederlanders, tenslotte, worden door een meerderheid gezien als gezellig , gevoel voor humor , vriendelijk , tolerant , gemakkelijk in de omgang , praktisch ingesteld , veel geld verdienen belangrijk vinden , nuchter , en zakelijk . Op alle positieve eigenschappen scoren Nederlanders het hoogst.

Tabel 8 Gepercipieerd belang van eigenschappen voor attitude t.a.v. een persoon in 1997 (in %)

	Ze er belangrijk	Belangrijk	Niet belangrijk	N
Vriendelijk	81	18	1	1200
Tolerant	25	63	13	1024
Gezellig	68	30	2	1197
Zakelijk	11	41	49	1175
Nuchter	23	55	22	1162
Praktisch ingesteld	20	54	26	1142
Gemakkelijk in de omgang	67	30	3	1182
Gevoel voor humor	62	33	5	1199
Nauwgezet	9	36	56	902
Veel geld verdienen is belangrijk	10	30	60	1165
Gezagsgetrouw	9	48	43	1003
Oude gewoonten zijn belangrijk	3	19	78	1132
Trots op hun land	13	25	62	1174
Arrogant	36	27	38	1155
Overheersend	23	36	41	1134

Tabel 9 Stereotypen van Belgen, Duitsers, Engelsen, Fransen en Nederlanders in 1997 (in %)

	B	D	E	F	NL	Aantal
Vriendelijk	63	31	55	36	68	2743
Tolerant	37	21	26	19	64	1817
Gezellig	56	24	34	31	70	2314
Zakelijk	12	44	47	28	57	2045
Nuchter	25	20	32	17	69	1785
Praktisch ingesteld	21	28	26	19	59	1672
Gemakkelijk in de omgang	56	23	36	24	64	2259
Gevoel voor humor	62	20	52	19	70	2382
Nauwgezet	14	20	30	24	17	1159
Veel geld verdienen is belangrijk	23	58	34	31	69	2318
Gezagsgetrouw	16	39	43	24	27	1633
Oude gewoonten zijn belangrijk	16	15	71	34	17	1679
Trots op hun land	38	63	65	65	61	3181
Arrogant	8	47	24	40	15	1445
Overheersend	3	59	20	38	15	1480

Opvattingen: clichés en stereotypen samen

Na deze exercitie kunnen we opmaken hoeveel respondenten elk van de vijf EU-landen en volkeren overwegend positief of negatief opvatten. Daarbij is het aantal positieve clichés, door een respondent genoemd, verminderd met het totaal aan negatieve clichés. Een respondent met een cliché-score van -2 of lager zien wij als iemand met een negatief beeld van dat land. Een waarde van -1 tot +1 is dan neutraal. Een score van +2 of hoger vatten wij als een positief beeld van het land op. Hetzelfde deden wij voor de stereotypen.

Het kleinste percentage scholieren met overwegend positieve clichés is voor *Frankrijk* (39%). Voor *Fransen* en *Duitsers* geldt het laagste percentage scholieren met een overwegend positief stereotype (respectievelijk 31% en 32%). Het hoogste percentage respondenten met een overwegend negatief stereotype is toebedeeld *Duitsers* (11%).

Het percentage respondenten met overwegend positieve stereotypen van *Duitsers* (32%) is lager dan dat met overwegend positieve clichés van het land *Duitsland* (57%). Dat geldt ook voor *Frankrijk* maar het verschil is kleiner (respectievelijk 31% en 39%). Er zijn iets minder respondenten met positieve stereotypen van *Nederlanders* dan respondenten met positieve clichés van *Nederland* (respectievelijk 82% en 90%).

Het percentage met overwegend negatieve stereotypen van *Duitsers* (11%) is hoger dan dat met overwegend negatieve clichés van het land *Duitsland* (6%). Voor *Frankrijk* geldt hier het omgekeerde (respectievelijk 8% en 12%).

Tabel 10 Positief of negatief geheel van clichés voor landen in 1997 (in %)

	Positief	Neutraal	Negatief	N
België	53	46	2	1059
Duitsland	57	37	6	1049
Engeland	54	43	3	1051
Frankrijk	39	49	12	1051
Nederland	90	10	0	1050

Tabel 11 Positief of negatief geheel van stereotypen voor volkeren in 1997 (in %)

	Positief	Neutraal	Negatief	N
Belgen	63	35	2	1002
Duitsers	32	57	11	954
Engelsen	49	46	5	941
Fransen	31	61	8	954
Nederlanders	82	16	2	963

Emoties

De emoties¹¹ zijn gemeten door de respondenten te vragen welke emoties Duitsland, en Nederland, Frankrijk, België, en Engeland) en Duitsers (en Nederlanders, Fransen, Belgen en Engelsen) bij hen oproepen. Voor zowel de emoties die deze landen oproepen als de emoties die de bevolkingen van die landen oproepen zijn twee vragen gesteld op verschillende momenten in de vragenlijst. Alle begonnen met: Hieronder staat een aantal ... [landen of volkeren] genoemd. Kun je aangeven welke gevoelens elk ... [land of volk] bij jou oproept? Zet een kruisje in elk hokje dat van toepassing is .

In de eerste twee vragen zijn dezelfde zes emoties ter keuze voorgelegd als in het vorige onderzoek: twee positieve, twee negatieve en twee multi-interpreteerbare. De twee positieve emoties waren *genegenheid* en *verbondenheid*. *Zich ongemakkelijk voelen* en *angst* waren de twee negatieve emoties. *Heimwee* en *jaloerie* waren de twee multi-interpreteerbare emoties.

De respondenten verklaarden de positieve emoties het minst van toepassing op *Duitsland*. De negatieve emoties zijn het meest gekoppeld aan Duitsland. Angst voor Duitsland heeft een kwart van de respondenten. Eenderde zegt zich ongemakkelijk te voelen als het gaat om Duitsland. De emoties die de bevolking van de

¹¹ Emotie is een gevoel dat gepaard gaat met een lichamelijke reactie. Voorbeelden van emoties zijn afgunst, onmacht en verdriet. Een belangrijke politieke emotie is angst. Emoties worden in het algemeen niet vergeten : zij zijn een lang leven beschoren.

genoemde landen oproepen wijken nauwelijks af van de emoties met betrekking tot het land. De cijfers wijken ook nauwelijks af van die uit 1995.

In de tweede set vragen zijn zes nieuwe emoties ter keuze voorgelegd: drie positieve en drie negatieve. De drie positieve emoties waren *bewondering voor*, *verliefd op*, en *vertrouwen in*. De drie negatieve emoties waren *bedreigd door*, *boos op*, en *minachting voor*.

De positieve emoties zijn weer het minst van toepassing verklaard op *Duitsland* bij twee emoties en op Duitsland en *België* bij één emotie. De negatieve emoties zijn daarentegen het meest gekoppeld aan Duitsland bij twee emoties en aan Duitsland en *Frankrijk* bij één emotie. Een kwart van de jongeren heeft bij Duitsland minachting en bedreigd aangekruist, terwijl drie op de tien hebben aangegeven boos op Duitsland te zijn. Ook bij deze set emotie-vragen wijken de antwoorden over de emoties met betrekking tot het land nauwelijks af van die met betrekking tot de bevolking van die landen.

Vervolgens zijn wij nagegaan hoeveel respondenten elk van de vijf EU-landen en volkeren overwegend positieve of negatieve emoties toekennen. Daarbij is het aantal positieve emoties, door een respondent genoemd (maximaal + 5), verminderd met het totaal aan negatieve emoties (maximaal -5). Een respondent met een emotie-score van -2 of lager zien wij als iemand met negatieve emoties met betrekking tot het betreffende land. Een waarde van -1 tot +1 is neutraal. Een score van +2 of hoger is als een positieve set emoties met betrekking tot het land opgevat.

Duitsland scoort het hoogst op negatieve emoties. *Frankrijk* volgt op de tweede plaats. *Nederland* roept het minst negatieve emoties op. De positieve emoties vertonen een spiegelbeeld: *Nederland* op de eerste plaats en *Duitsland* op de laatste.

Tabel 12 Emoties met betrekking tot België, Duitsland, Engeland, Frankrijk en Nederland in 1997 (in %)

	B	D	E	F	NL	Aantal
Genegenheid	16	10	22	18	34	1034
Verbondenheid	23	15	19	18	57	1482
Bewondering	14	20	29	19	52	1454
Verliefdheid	4	5	14	22	42	921
Vertrouwen	22	20	34	14	72	1734
Heimwee	6	7	13	25	46	993
Jaloezie	4	6	14	18	11	571
Boosheid	14	30	5	32	3	779
Minachting	18	26	6	20	2	762
Bedreigd voelen	6	24	3	21	1	576
Ongemakkelijkheid	14	33	9	27	1	967
Angst	7	26	3	15	1	546

Tabel 13 Emoties met betrekking tot Belgen, Duitsers, Engelsen, Fransen en Nederlanders in 1997 (in %)

	B	D	E	F	NL	Aantal
Genegenheid	16	10	22	15	31	1107
Verbondenheid	24	15	23	16	56	1450
Bewondering	18	18	32	18	47	467
Verliefdheid	5	6	13	18	43	960
Vertrouwen	23	20	36	16	63	1758
Heimwee	8	6	14	17	44	1084
Jaloezie	4	6	13	15	13	583
Boosheid	10	28	4	25	3	935

Minachting	16	27	5	19	2	808
Bedreigd voelen	6	24	3	16	2	615
Ongemakkelijkheid	10	55	9	51	2	946
Angst	6	26	4	12	1	573

Tabel 14 Emotie-score met betrekking tot België, Duitsland, Engeland, Frankrijk en Nederland in 1997 (in %)

	Positief	Neutraal	Negatief	Totaal	N
België	22	65	13	100	1082
Duitsland	18	48	34	100	1080
Engeland	37	58	5	100	1081
Frankrijk	29	43	28	100	1083
Nederland	81	18	1	100	1084

Tabel 15 Emotie-score met betrekking tot Belgen, Duitsers, Engelsen, Fransen en Nederlanders in 1997 (in %)

	Positief	Neutraal	Negatief	Totaal	N
Belgen	26	64	10	100	1081
Duitsers	17	50	32	100	1079
Engelsen	38	58	4	100	1080
Fransen	24	51	25	100	1079
Nederlanders	73	26	1	100	1081

Direct contact

Acht tot negen op de tien ondervraagde scholieren zijn ooit in Duitsland geweest. Bijna drie op de tien zijn er vijf keer of meer geweest. In het direct contact liggen Frankrijk en Duitsland niet ver uit elkaar. De meerderheid van de respondenten is echter nooit in Engeland geweest, terwijl twee op de tien slechts één keer en iets meer dan één op de tien twee of meer maal de overtocht heeft gemaakt.

Eén op de tien scholieren zegt Duitse familie in Duitsland te hebben. Zes tot zeven op de tien van deze respondenten ontmoeten die familie tenminste één keer per jaar.

Twee op de tien respondenten hebben Duitse vrienden in Duitsland. Zes op de tien van deze respondenten zeggen die vrienden tenminste één keer per jaar te ontmoeten.

Tabel 16 Frequentie van verblijf in België, Duitsland, Engeland en Frankrijk, volgens opgave in 1997 (in %)

	België	Duitsland	Engeland	Frankrijk
0 keer	17	15	66	23
1 keer	25	21	22	21
2-4 keer	35	36	10	27
≥ 5 keer	23	29	3	28
N	1182	1187	1152	1174

Attitude jegens het eigen land

Om de houding ten aanzien van het eigen land te meten onderscheiden wij één neutrale en vijf verschillende positieve nationale attitudes: *nationaal gevoel*, en, in volgorde van positief tot extreem positief: *nationale sympathie*, *nationale trots*, *nationale voorkeur*, *nationale superioriteit* en *nationalisme*. Elk van deze attitudes is gemeten aan de hand van een aantal uitspraken. Per uitspraak moeten de scholieren aangeven of zij het - al dan niet geheel - eens of oneens met die uitspraak waren. Het aantal respondenten dat instemt met een bepaalde uitspraak neemt in veel gevallen af naarmate de uitspraak op een hoger niveau van de hiërarchie van deze nationale attitudes betrekking heeft.

Zeven op de tien jongeren stemmen in met de uitspraken van nationale sympathie. Zes op de tien zijn het eens met de uitspraken die nationale trots meten. Gemiddeld vijf op de tien ondervraagden zijn het eens met de uitspraken over nationale voorkeur. Twee op de tien respondenten delen in het gevoel van nationale superioriteit of nationalisme.

Tabel 17 Attituden ten aanzien van het eigen land in 1997 (in %)

Attituden en indicatoren	Mate van instemming of afkeuring*				N
	1+ 2	3+ 4	5+ 6	Totaal	
± Nationaal gevoel (.84)					
. Voelt zich Nederlander	79	11	10	100	1193
. Nederland is mijn land	64	20	16	100	1194
+ Nationale sympathie (.76):					
. <i>Mag Nederlanders graag</i>	75	13	12	100	1198
. Is blij Nederlander te zijn	73	10	17	100	1193
. Houdt van Nederland	68	14	18	100	1198
+ + Nationale trots (.78):					
. <i>Trots op Nederland</i>	62	18	21	100	1189
. Trots op Nederlander te zijn	57	20	23	100	1191
. Trots op Nederlanders	55	20	26	101	1196
+ + + Nationale voorkeur (.74):					
. Voorkeur voor Nederland	62	24	14	100	1196
. Voorkeur voor Nederlander te zijn	52	27	21	100	1190
. Voorkeur voor Nederlanders	7	48	15	100	1194
+ + + + Nationale superioriteit (.87):					
. Nederland is het beste land	27	57	17	101	1193
. Nederlandse nationaliteit de beste	27	53	20	100	1193
. Nederlanders mag ik meer	20	65	15	100	1189
. Nederlanders zijn beste mensen	15	66	20	101	1196
. Nederlanders zijn beter	8	78	14	100	1195
+ + + + + Nationalisme (.87):					
. Nederlands bloed	35	43	21	99	1195
. Eén Nederlandse familie	31	50	19	100	1195
. Dezelfde afstamming	14	61	25	100	1197
. Alle Nederlanders in Nederland	11	76	14	101	1194
. Niet mengen met buitenlanders	10	81	9	100	1195
. <i>Buitenlanders moeten zich aanpassen</i>	60	29	12	101	1181
. Buitenlanders weg uit Nederland	13	81	7	101	1185
. Geen samenwerking met andere landen	5	87	9	101	1194

* 1 = geheel mee eens; 2 = mee eens; 3 = mee oneens; 4 = geheel mee oneens; 5 = weet niet; 6 = geen mening.

Attitude jegens Europa

Om de houding ten aanzien van Europa te meten onderscheiden wij één neutrale en vijf verschillende positieve Europese attitudes: *Europees gevoel*, en, in volgorde van positief tot extreem positief: *Europese sympathie*, *trots*, *voorkeur*, *superioriteit* en *Europeanisme*. Elk van deze attitudes is weer gemeten aan de hand van een aantal uitspraken. Per uitspraak moeten de scholieren aangeven of zij het - al dan niet geheel - eens of oneens met die uitspraak waren. Het aantal respondenten dat instemt met een bepaalde uitspraak neemt weer in veel gevallen af naarmate de uitspraak op een hoger niveau van de hiërarchie van deze Europese attitudes betrekking heeft.

Ongeveer zes op de tien jongeren stemmen in met de uitspraken van Europese sympathie. Bijna vijf op de tien zijn het eens met de uitspraken die Europese trots meten. Drie op de tien ondervraagden zijn het eens met de uitspraken over Europese voorkeur. Één op de tien respondenten deelt in het gevoel van Europese superioriteit of Europeanisme.

Tabel 18 Attituden ten aanzien van Europa in 1997 (in %)

Attituden en indicatoren	Mate van instemming of afkeuring*				N
	1+ 2	3+ 4	5+ 6	Totaal	
± Europees gevoel (.82):					
. Voelt zich Europeaan	65	20	15	100	1189
. Europa is mijn thuis	53	27	20	100	1189
+ Europese sympathie (.77):					
. Is blij Europeaan te zijn	67	14	19	100	1185
. Houdt van Europa	53	21	26	100	1185
. <i>Mag Europeanen graag</i>	71	12	17	100	1183
+ + Europese trots (.82):					
. Trots op Europa	57	20	23	100	1183
. Trots op Europeaan te zijn	46	25	29	100	1186
. Trots op Europeanen	48	25	27	100	1182
+ + + Europese voorkeur (.78):					
. <i>Voorkeur voor Europa</i>	56	27	17	100	1178
. Voorkeur voor Europeaan te zijn	45	28	26	99	1189
. Voorkeur voor Europeanen	27	52	22	101	1183
+ + + + Europese superioriteit (.82)					
. <i>Europa is het best om in te wonen</i>	33	47	19	99	1179
. <i>Europeaan-zijn is het beste</i>	26	55	20	101	1185
. Europeanen mag ik meer	10	71	19	100	1186
. Europeanen zijn beste mensen	11	67	22	100	1178
. Europeanen zijn beter	5	80	15	100	1186
+ + + + + Europeanisme (.84):					
. Europees bloed	23	51	25	99	1182
. Eén Europese familie	20	55	25	???	1182
. Europeanen: dezelfde afstamming	10	66	24	???	1184
. Alle Europeanen in Europa	7	80	12	99	1180
. <i>Niet-Europeanen moeten aanpassen</i>	47	40	13	100	1175
. <i>Niet mengen met niet-Europeanen</i>	7	84	9	100	1182
. Niet-Europeanen weg uit Europa	7	86	6	99	1180
. <i>Geen samenwerking met andere landen</i>	4	84	12	100	1179

* 1 = geheel mee eens; 2 = mee eens; 3 = mee oneens; 4 = geheel mee oneens; 5 = weet niet; 6 = geen mening.

Verklaring

Om verschil in attitude jegens Duitsland te verklaren, is de samenhang nagegaan tussen de attitude en de in de vorige paragrafen genoemde andere oriëntaties ten aanzien van dat land, de bivariate analyse, vervolgens hebben wij een multivariate analyse uitgevoerd. De bivariate analyse is uitgevoerd om zicht te krijgen op de samenhang tussen attitude en de overige variabelen. De multivariate analyse is gebruikt om de relatieve invloed van de voorspellende variabelen op de attitude te testen. (zie verder de methodologie in bijlage).

Bivariate analyse

De negatieve houding ten aanzien van Duitsland komt niet vaker voor onder jongere respondenten dan onder oudere respondenten. Het verband tussen attitude en leeftijd is niet significant.

Tabel 19 Attitude ten aanzien van Duitsland, naar leeftijd, in 1997 (in %)

	Positief	+ /	Negatief	N
14 jaar	28	28	44	131
15 jaar	30	32	38	320
16 jaar	29	31	40	318
17 jaar	26	36	38	224
18 jaar	31	32	37	74
19 jaar	47	35	18	17

Wel hebben meer meisjes dan jongens een negatieve houding ten aanzien van Duitsland. Het verband tussen attitude en geslacht is echter zeer zwak (.11).

Tabel 20 Attitude ten aanzien van Duitsland, naar geslacht, in 1997 (in %)

	Positief	+ /	Negatief	N
Jongens	34	30	36	529
Meisjes	24	34	42	550

De negatieve houding ten aanzien van Duitsland komt meer voor onder MAVO- en HAVO-leerlingen dan onder VWO-leerlingen. Het verband tussen attitude ten aanzien van Duitsland en opleiding is echter niet significant.

Tabel 21 Attitude ten aanzien van Duitsland, naar schooltype, in 1997 (in %)

	Positief	+ /	Negatief	N
MAVO	26	30	43	273
HAVO	29	31	40	473
VWO	32	33	33	338

De attitude ten aanzien van Duitsland hangt samen met de kennis van Duitsland. Maar deze samenhang is, net als in 1993, zeer zwak (d .14). Ook blijkt de attitude samenhang te vertonen met het inzicht in de relevantie van Duitsland voor Nederland en Europa. Maar ook deze is zeer zwak (d .10).

De attitude ten aanzien van Duitsland blijkt ook deze keer verband te houden met de clichés van Duitsland. De respondenten met overwegend negatieve clichés van Duitsland hebben het vaakst een negatieve attitude. Het verband is niettemin zwak (d .22). Van de afzonderlijke clichés is het verband met de attitude het sterkst voor oorlogszuchtig (V .23) en wil de wereld overheersen (.20).

Tabel 22 Attitude ten aanzien van Duitsland, naar set van clichés in 1997 (in %)

	Attituden				N
	Positief	Neutraal	Negatief	Totaal %	
<i>Clichés</i>					
Positief	34	34	31	99	602
Neutraal	25	31	44	100	387
Negatief	2	17	82	101	60

De Duitsland-attitude hangt ook samen met de stereotypen van Duitsers. De respondenten met overwegend negatieve stereotypen van Duitsers hebben het vaakst een negatieve attitude. Ook dit verband is echter zwak (d .32). Van de afzonderlijke stereotypen was het verband met de attitude het sterkst voor gezellig (V .33), vriendelijk (.33), en arrogant (.31). Het verband tussen attitude en stereotypen van Duitsers is sterker dan dat tussen attitude en clichés van Duitsland.

Tabel 23 Attitude ten aanzien van Duitsland, naar set van stereotypen in 1997 (in %)

	Attituden				N
	Positief	Neutraal	Negatief	Totaal %	
<i>Stereotypen</i>					
Positief	50	30	21	101	305
Neutraal	22	34	44	100	548
Negatief	10	31	59	100	101

Wanneer we nu het geheel aan clichés van het land Duitsland en de stereotypen van Duitsers, oftewel de opvatting over Duitsland bekijken, dan zien we het volgende. Van de respondenten met een negatieve cliché-score én een negatieve stereotype-score heeft 92% een negatieve attitude ten aanzien van Duitsland (en 8% een neutrale en 0% een positieve attitude). Van de respondenten met een positieve cliché-score én een positieve stereotype-score heeft 20% een negatieve attitude (en 28% een neutrale en 52% een positieve attitude). Het verband tussen attitude en de samengestelde variabele opvatting over Duitsland is echter zwak (d .29).

Tabel 24 Attitude ten aanzien van Duitsland, naar opvatting over Duitsland (set van clichés en stereotypen) in 1997 (in %)

<i>Attituden</i>					
	Positief	Neutraal	Negatief	Totaal %	N
<i>Opvattingen</i>					
Zeer positief	52	28	20	100	225
Positief	28	37	35	100	341
Neutraal	21	32	48	101	273
Negatief	6	28	66	100	80
Zeer negatief	0	8	92	100	13

Ook de attitude en de set emoties ten aanzien van Duitsland vertonen samenhang. Dit verband is sterk ($d: .55$). Alle afzonderlijke emoties hangen eveneens samen de attitude. Het sterkst zijn de verbanden tussen attitude en zich ongemakkelijk voelen ($V .44$), minachting ($.42$), boos ($.40$), bedreigd ($.37$), verbondenheid ($.36$), en angst ($.36$).

Tabel 25 Attitude ten aanzien van Duitsland, naar geheel van emoties met betrekking tot Duitsland (in %)

<i>Attituden</i>					
	Positief	Neutraal	Negatief	Totaal %	N
<i>Emoties</i>					
Positieve	73	23	4	100	193
Neutrale	29	43	28	100	522
Negatieve	6	21	73	100	365

Tabel 26 Attitude ten aanzien van Duitsland, naar geheel van emoties met betrekking tot Duitsers (in %)

<i>Attituden</i>					
	Positief	Neutraal	Negatief	Totaal %	N
<i>Emoties</i>					
Positieve	70	24	6	100	191
Neutrale	29	44	27	100	538
Negatieve	7	20	74	101	350

Tabel 27 Attitude ten aanzien van Duitsland, naar geheel van emoties met betrekking tot Duitsland en Duitsers in 1997 (in %)

<i>Attituden</i>					
	Positief	Neutraal	Negatief	Totaal %	N
<i>Emoties</i>					
Zeer positieve	78	18	4	100	139
Positieve	55	37	8	100	98
Neutrale	29	45	26	100	437
Negatieve	9	32	60	101	94
Zeer negatieve	6	19	76	101	307

Ook blijkt er een relatie te bestaan tussen attitude ten aanzien van Duitsland en positief of negatief gewaardeerd verblijf in Duitsland. Onderscheid is gemaakt tussen respondenten die niet in Duitsland zijn geweest en respondenten die er wel zijn geweest. De respondenten met contact die over hun ervaringen hebben gerapporteerd zijn vervolgens onderverdeeld naar respondenten met positieve, gedeeltelijk positieve en gedeeltelijk negatieve, en slechts negatieve ervaringen met Duitsland en Duitsers. De meesten van hen hadden positieve ervaringen (62%; n = 811). Van hen heeft bijna vijf op de tien een positieve attitude, bijna vier op de tien een deels positieve en deels negatieve attitude, en heeft bijna twee op de tien een negatieve attitude.

Van de zeer weinige respondenten met negatieve directe ervaringen heeft niemand een positieve attitude, heeft één op de tien een deels positieve en deels negatieve attitude, en acht op de tien een negatieve attitude. Het verband is zwak ($V = .32$). De relaties tussen attitude en het hebben van familie in Duitsland, het hebben van vrienden in Duitsland, en de combinatie daarvan is zwakker ($V = .11$, $.23$, en $.22$).

Tabel 28 Attitude ten aanzien van Duitsland, naar het hebben van familie en vrienden in Duitsland (in %; N = respectievelijk 1.072 en 1.078)

<i>Attituden</i>					
	Positief	Neutraal	Negatief	Totaal %	N
<i>Familie:</i>					
Ja	42	31	27	99	122
Nee	27	33	40	100	956
<i>Vrienden:</i>					
Ja	47	32	21	100	243
Nee	24	32	44	100	830

Tabel 29: *Attitude ten aanzien van Duitsland, naar het hebben van goede of slechte ervaringen in Duitsland (in %; N = 972).*

	Attituden			Totaal %	N
	Positief	Neutraal	Negatief		
<i>Ervaringen</i>					
Niet geweest	12	30	58	100	161
Goede	46	36	18	100	502
Goede/slechte	17	31	52	100	258
Slechte	4	12	84	100	51

In tegenstelling tot 1995 blijkt er geen significant verband te bestaan tussen de attitude ten aanzien van Duitsland en de attitude ten aanzien van het eigen land. Evenmin is er een significant verband tussen de attitude ten aanzien van Duitsland en de attitude ten aanzien van Europa.

Multivariate analyse

Om zicht te krijgen op de oorzaak-gevolg structuur tussen de variabelen, hebben we een causaal model met structurele vergelijkingen getest. In zo'n model worden causale relaties verondersteld tussen de onafhankelijke variabele en de afhankelijke variabelen, bijvoorbeeld tussen Duitsland-emotie (oorzaak) en Duitsland-attitude (gevolg), en tussen bepaalde onafhankelijke variabelen onderling, bijvoorbeeld tussen Duitsland-emotie en Duitsland-opvatting. Het model is getest met behulp van het computerprogramma LISREL (Jöreskog & Sörbom, 1989).¹²

Van de onafhankelijke variabelen, opgenomen in ons oorspronkelijke model, blijken drie te voldoen aan de voorwaarde van een significant bivariaat verband met de attitude ten aanzien van Duitsland van $> .20$: opvatting, emotie, en direct contact.

Zowel de attitude als de drie onafhankelijke variabelen zijn zogenaamde latente variabelen omdat zij gemeten zijn via andere, zogenaamde manifeste variabelen. Voor de Duitsland-attitude zijn dat de sympathie-score, de verhuis-rang en de burenrang. Voor de opvatting: de clichés en de stereotypen. Voor emoties: de emoties met betrekking tot het land en die met betrekking tot de bevolking. De mate van direct contact is gemeten door het hebben van familie en/of vrienden in Duitsland, de frequentie van verblijf in Duitsland, en de

¹² Toepassing van LISREL op deze set variabelen leverde problemen op. Ondanks diverse aanpassingen bleek het niet mogelijk een goed model te vinden dat paste bij de empirische data. Na het uitsluiten van de variabele direct contact slaagde LISREL er wel in het model dat was gepresenteerd te herkennen. (Beter ware het wellicht geweest dat we eerst hadden gekeken of de meting van direct contact uit 1995 ook in 1997 zou werken).

positieve of negatieve ervaringen in Duitsland. Op dit punt wijkt de analyse af van die uit 1995. Toen is direct contact gemeten alleen door het aantal bezoeken aan Duitsland (hoe die ook gewaardeerd zijn).

In het model wordt de attitude verklaard uit twee variabelen: emotie en opvatting. Emotie is een exogene variabele. Opvatting en attitude zijn endogene variabelen. Emotie heeft een direct effect op de attitude en een indirect effect via opvatting. Bovendien is er een effect van emotie op sympathie.¹³

¹³ Het totale, directe en, via opvatting, indirecte effect van emotie op attitude is: $-.479 + (.313 \times -.342) = -.586$. Het directe effect van opvatting op attitude is $-.342$. Emotie heeft het grootste effect op de attitude. De variantie in de attitude ten aanzien van Duitsland wordt voor 71% verklaard uit deze twee variabelen. Het model past bij de data met een $\chi^2 = 15$; $df = 10$; $p = .132$. (zie verder methodologie in bijlage)

Conclusies

Tussen de bevindingen van het onderzoek uit 1993 en 1995 en dit onderzoek uit 1997 bestaan veel overeenkomsten. Bij een vergelijkbare maar geheel andere groep schoolgaande jongeren zijn dezelfde antwoordpatronen aan het licht gekomen. Naast de continuïteit van de antwoordpatronen constateren wij verschillen. Het gaat hierbij wel om overeenkomsten en verschillen op geaggregeerd niveau, dat is dus de gehele steekproef betreffende. Er kunnen vanzelfsprekend geen uitspraken worden gedaan over continuïteit en veranderingen bij individuele respondenten omdat in de drie onderzoeken niet dezelfde respondenten zijn ondervraagd.

Nederland wordt net als in 1993 en 1995 het meest sympathiek gevonden. Het land krijgt weer bijna uitsluitend positieve clichés toegekend. Slechts drie clichés zijn enigszins veranderd: technisch hoog ontwikkeld (+ 6%), vooruitstrevend (+ 6%), en welvarend (-6%). Een groot aantal stereotypen van *Nederlanders* veranderde: ze zijn vaker gezellig (+ 12%), vriendelijk (+ 10%), gemakkelijk in de omgang (+ 13%), gevoel voor humor (+ 11%), en meer trots op het eigen land (+ 11%). De emoties die *Nederland* oproept zijn in 1997 dezelfde als die in 1995.

Duitsland is evenals in 1993 en 1995 ook bij dit derde onderzoek de EU-lidstaat met het hoogste percentage negatieve attitudes (38%). Het land kreeg wederom de laagste gemiddelde sympathiescore. Het kreeg opnieuw de minste voorkeur als land om naar te verhuizen. *Duitsers* kregen opnieuw weinig voorkeur als potentiële burens (tezamen met Ieren, Zweden, Grieken, Portugezen, en Finnen). *Duitsland* scoorde ook in 1997 het hoogst op is oorlogszuchtig (samen met Frankrijk; dit in vergelijking tot Engeland, België en Nederland). Slechts drie clichés zijn behoorlijk veranderd. In 1995 werd *Duitsland* democratisch genoemd door 72 procent van de scholieren, in 1997 noemt 62 procent dat (-10%). In 1995 geloofde 18 procent van de ondervraagden dat *Duitsland* grote verschillen tussen arm en rijk kende, twee jaar later gelooft 27 procent dat (+ 9%). Ook het percentage respondenten dat gelooft dat *Duitsland* weinig vluchtelingen opneemt is toegenomen (+ 9%). De stereotypen van *Duitsers* zijn in 1997 zo goed als dezelfde als in 1995. Opnieuw scoorden *Duitsers* het hoogst op overheersend zijn en arrogantie en het laagst op gezelligheid, vriendelijkheid, en het gemakkelijk in de omgang zijn (dit in vergelijking tot Engelsen, Fransen, Belgen en Nederlanders). Dat geldt ook voor de emoties die *Duitsland* oproept. Ook de rapportages van de respondenten over de frequentie van verblijf in *Duitsland* verschillen nauwelijks. Over het geheel genomen zijn de attitudes, beelden, en emoties ten aanzien van *Duitsland* weinig veranderd. De verbetering die in 1995 is gesignaleerd ten opzichte van 1993 heeft zich niet doorgezet. Dit ondanks de vele activiteiten die sinds 1993 en ook na 1995 zijn ondernomen om de relatie tussen *Nederland* en *Duitsland* en de beeldvorming van *Duitsland* te verbeteren.

Met betrekking tot *Engeland* is er weinig veranderd. Evenals in 1995 heeft een meerderheid van de respondenten een positieve attitude (65%). Het percentage met een negatieve attitude is onveranderd laag (7%). Het land ontvangt dezelfde hoge sympathie-score en geniet bij ongeveer hetzelfde percentage respondenten de voorkeur als land om naar te verhuizen, terwijl ook het percentage respondenten dat *Engelsen* als buitenlandse burens prefereert gelijk is aan dat van 1995. Slechts drie clichés zijn behoorlijk veranderd: meer technisch hoog ontwikkeld (+ 11%), maar minder democratisch (-10%) en minder welvarend (-11%). De stereotypen in 1997 zijn ongeveer dezelfde als in 1995. Hetzelfde geldt voor de emoties die het land oproept.

Ten opzichte van *Frankrijk* is er in vergelijking met 1995 veel veranderd. De attitude ten aanzien van dit land is in 1997 aanzienlijk minder positief: in 1995 had 55 procent van de respondenten een positieve attitude, terwijl in 1997 nog maar 44 procent zo'n attitude heeft. Het percentage respondenten met een negatieve *Frankrijk*-attitude is gestegen van 14% naar 24%. Dit is het effect van de geringere sympathie voor het land (-10 punten), de geringere voorkeur om er naar te verhuizen (verschil 1.4 punt) en een minder grote voorkeur voor *Fransen* als burens (verschil 1.1 punt). Ook verscheidene clichés van *Frankrijk* zijn in 1997 minder

positief. Het percentage voor het positieve cliché vredelievend daalde van 55% naar 41%. Ook de percentages voor democratisch en welvarend zijn aanzienlijk minder hoog (respectievelijk -11% en -14%). Daarentegen steeg het percentage voor het negatieve cliché van wil de wereld overheersen van 10% naar 26%, en dat van oorlogszuchtig van 5% naar 18%. Frankrijk scoort in 1997 het hoogst op wil de wereld overheersen (26%). In 1995 kreeg Duitsland het hoogste percentage op dit cliché. Frankrijk wordt in 1997 door eenzelfde percentage van de respondenten als oorlogszuchtig gezien als Duitsland (18%). In 1995 had slechts een enkeling het idee dat Frankrijk oorlogszuchtig was (5%). Ook de stereotypen van *Fransen* zijn minder positief geworden. De positieve stereotypen vriendelijk, gemakkelijk in de omgang, en gezellig zijn rond 10 procent minder aangekruist. Overheersend daarentegen werd aangekruist door 14% meer dan in 1995. Arrogant door 9 procent meer. Frankrijk roept ook meer negatieve emoties op: angst wordt opgeroepen bij 15 procent (+ 10%) terwijl nu 31 procent zegt zich ongemakkelijk te voelen bij Fransen (+ 12%).

Ook ten aanzien van *België* is er het een en ander veranderd. Minder respondenten hebben een positieve attitude (-6%) en meer hebben een negatieve houding (+ 6%). Dit is het effect van een lagere sympathie-score (-8 punten), minder voorkeur voor het land (.4 verschil) en minder voorkeur voor de bevolking (.5 verschil). Drie clichés zijn behoorlijk gewijzigd: meer technisch hoog ontwikkeld (+ 12%), maar minder democratisch (-13%) en veel minder welvarend (-30%). De stereotypen van Belgen zijn ongeveer dezelfde gebleven. De twee negatieve emoties zijn daarentegen vaker aangekruist als van toepassing op België zijn: angst (+ 5%) en zich ongemakkelijk voelen (+ 7%). De positieve emotie genegenheid is 5 procent minder aangekruist.

In de weergave van de resultaten hebben wij enkele andere Europese landen buiten beschouwing gelaten, die we toch het vermelden waard vinden. *Ierland* scoort net als in 1993 en 1995 naar verhouding negatief op de sympathie-, de verhuis-, en de burenvraag, waardoor de attitude negatief wordt beïnvloed. In vergelijking tot 1993 en 1995 neemt het percentage respondenten met een negatieve attitude wel af (van 49% via 38% naar 32%). Ook voor *Portugal* geldt een dalende tendens voor de negatieve attitudes (van 27% in 1993 via 25% in 1995 naar 21% in 1997). De houding jegens *Spanje* is in vergelijking tot 1995 weer iets positiever geworden. Over de drie studies heen zien we een gestage groei in het percentage respondenten met een positieve attitude (van 34% via 41% naar 46%). Eenzelfde trend is er te zien voor *Griekenland* (van 29% via 35% naar 38%). Ook *Italië* kent een hoger aantal respondenten met een positieve attitude (van 37% via 35% naar 41%).

Hoe zouden wij de verschillen tussen, en de overeenkomsten in de uitkomsten van de studies uit 1995 en 1997 kunnen verklaren? Wat zijn mogelijke oorzaken van de verschillen in attitudes, beelden, en emoties met betrekking tot Frankrijk en België en de stabiliteit van de Duitsland-attitude en de Duitsland-beelden en -emoties?

De verschillen in uitkomsten van onze twee studies zouden te maken kunnen hebben met verschil in onderzoeksofzet. Tussen de twee onderzoeken uit 1995 en 1997 bestaan verschillen met betrekking tot de steekproef en enkele vraagstellingen. Bij de steekproef van 1997 zijn VWO-leerlingen ondervertegenwoordigd. Het effect daarvan zal echter niet groot zijn omdat de relatie tussen attitude en schooltype niet significant bleek te zijn. Ook zijn enkele kleine veranderingen aangebracht in de vragenlijst. Van invloed kan zijn geweest dat in de 1995-studie geen kennisvragen zijn gesteld en in het 1997 onderzoek wél. Het effect hiervan zal echter gering zijn omdat de kennisvragen aan het einde van de vragenlijst zijn gesteld.

Verschillen tussen de uitkomsten van de twee onderzoeken lijken ons meer te wijzen op een daadwerkelijke tussentijdse verandering van attitudes en daaraan ten grondslag liggende clichés, stereotypen, en emoties. Juist die clichés, stereotypen, en emoties zijn veranderd die in verband gebracht kunnen worden met aandacht trekkende gebeurtenissen in de betreffende landen en de media-berichterijking daarover. We kunnen denken aan de schokkende affaire Dutroux in België en de hervatting van kernproeven door Frankrijk en de Franse kritiek op het Nederlands drugsbeleid die met verontwaardiging van de hand werd gewezen.

Clichés en stereotypen die mensen erop na houden kunnen veranderen wanneer belangrijke stimuli tot clichévorming en stereotypering die zij ontvangen, wijzigen. Door de invloed van clichés en stereotypen op de

attitude kan ook deze veranderen, zij het in minder sterke mate, omdat ook andere variabelen, bijvoorbeeld emoties, voor zover aanwezig, erop van invloed zijn.

Hoe kunnen nu de overeenkomsten in de bevindingen van de drie onderzoeken met betrekking tot Duitsland worden verklaard? De multivariate analyse toont aan dat emotie het meeste effect op de attitude heeft. Politieke emoties worden vaak al op jonge leeftijd voor de eerste keer ervaren en zijn doorgaans een lang leven beschoren. Zij worden opgeroepen door rituelen en met symbolen verbonden. Een verklaring kan zijn, dat de drie groepen respondenten uit 1993, 1995, en 1997 alle zijn beïnvloed door de herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog en andere emotionele socialisatie-ervaringen met betrekking tot Duitsland. Daardoor zullen beide groepen grosso modo dezelfde emoties hebben ervaren en deze nog bij zich dragen.

Naast emoties hebben clichés en stereotypen invloed op de attitude. Negatieve beelden leiden tot een negatieve attitude. Voor beelden van een land en de bevolking zijn twee bronnen belangrijk: ten eerste de berichtgeving door de massamedia, het onderwijs, en wat er thuis verteld wordt (socialisatie) en ten tweede eigen ervaringen door direct contact. Hoewel wij hiernaar geen onderzoek hebben gedaan vermoeden wij dat de berichtgeving over Duitsland weinig veranderd is. Naast positief getinte berichten zijn er talrijke uitingen met een negatieve strekking. Positief zijn de berichten over de goede samenwerking tussen Kohl en Kok. Menig krantenkop bestaat daarentegen nog steeds uit een negatief cliché of stereotype. Bijvoorbeeld:

Luisteren is er niet bij, in Duitsland en Duitsland tobt nog met zichzelf. Duitse woorden worden gebruikt als het gaat om rechts extremisme in andere landen. Bijvoorbeeld: Front National krijgt klap in Kulturkampf. In menige mop op radio en TV worden Duitsers belasterd. Nog steeds is het geschiedenis-onderwijs eenzijdig als het over Duitsland gaat. De Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen mevrouw Tineke Netelenbos heeft daarover onlangs het volgende opgemerkt: Je ziet als het ware verkeerde beelden ontstaan bij de leerlingen. Bijvoorbeeld het feit dat in geschiedenismethodes het overgrote deel van de opgenomen teksten betrekking heeft op het nationaal socialisme en de Tweede Wereldoorlog. Heel weinig komt de nieuwste geschiedenis en daarmee de totstandkoming van een democratisch Duitsland aan de orde. Veel van de gebruikte illustraties zijn foto's die eveneens op de oorlogsperiode betrekking hebben. Als dan ook nog de opdrachten veelal reproductief van aard zijn en niet uitnodigen tot reflectie, dan zou ik haast zeggen: het kan niet anders dan dat leerlingen een weinig positief beeld krijgen van onze oosterburen.¹⁴ De continueit in negatieve Duitsland-socialisatie in Nederland kan een verklaring zijn voor de opmerkelijke persistentie van negatieve Duitsland-beelden.

Beelden van Duitsland kunnen ook ontstaan door eigen ervaringen en door direct contact. Over die ervaringen, en of die positief dan wel negatieve waren, hebben wij wel onderzoeksgegevens. Opmerkelijk is de overeenkomst in cijfers daarover uit 1995 en 1997. Goede ervaringen rapporteert bijna de helft van de respondenten in beide jaren (1995: 47%, 1997: 46%). Goede en slechte ervaringen worden genoemd door ruim een derde (respectievelijk 36% en 33%). Alleen slechte ervaringen heeft maar een zeer kleine minderheid (beide jaren 5%). Overeenkomst in positieve of negatieve ervaringen in Duitsland van de twee respondentengroepen uit 1995 en 1997 kan helpen verklaren waarom de beelden van beide groepen veel overeenkomst vertonen.

¹⁴ Toespraak op 19 september ter gelegenheid van de presentatie van het resultaat van het project *Das Deutschlandbild in Niederländischen Schulbüchern*.

Epiloog

In de week dat wij de inleiding en conclusies schreven van dit rapport, lagen er talrijke berichten over Duitsland op onze bureaubladen. Enkele trokken onze speciale aandacht. In de inleiding vermeldden we al een citaat uit het interview met Oostlander in de HP/De Tijd van 21 november. In de Volkskrant van 18 november mocht de schoonvader van de bekende nummer 10 van Ajax, Ronald de Boer, hardop zeggen, dat als een van mijn twee dochters een Duitse vriend had gehad zou dat een ramp voor mij zijn geweest. Zijn joodse achtergrond verzacht veel. Maar was die uitspraak voor het artikel zo relevant dat deze vermeld moest worden? Een kop in de Intermediair van 20 november over zakendoen met Duitsland stelt: Vooroordelen bevestigd De inhoud van wat volgt bevestigd heel wat minder vooroordelen, omdat dé Duitser bestaat niet: per deelnemende staat verschillen gewoonten en de manier van zakendoen aanzienlijk. De vraag van Van der Linden aan de regering was ter zake, maar ook voorbarig. Zelfs na jaren inspanning, zowel op politiek als op maatschappelijk niveau om de politiek-psychologische relatie met Duitsland te verbeteren levert in één week een ruime oogst aan negatieve clichés over Duitsland op.

Dit onderzoek bevestigt dat onder Nederlandse jongeren nog veel negatieve attitudes jegens *Duitsland* levend zijn. Jongeren zijn een spiegel van de samenleving. Nieuw in dit onderzoek is echter de negatieve trend ten aanzien van vooroordelen jegens *België* en *Frankrijk*. Alleen *Engeland* weet aan deze malaise te ontsnappen. Het valt op dat deze buurlanden ook het hoogste aantal reacties van de respondenten hadden. Bekend als de bonte hond, of bekend maakt onbemind, want het overgrote deel van de respondenten hebben negatieve clichés en stereotypen, zou een kenschets kunnen zijn van drie van de vier onder deze landen. Dat Finland en Ierland op de sympathieschaal slecht scoren zou verklaard kunnen worden met de uitspraak dat onbekend onbemind maakt. Anders percipiëren jongeren de volkeren: Engelsen, Belgen en Fransen scoren nog altijd hoog. Nemen wij de scores bij elkaar om de attitudes ten aanzien van de EU-landen te bepalen, dan mag alleen Engeland zich verheugen op een positieve houding onder de Nederlandse jongeren. Alle andere EU-landen kunnen op minder dan 50% rekenen.

Om de attitude van de jongeren te verklaren richtten wij ons in het onderzoek voornamelijk op de attitude ten aanzien van Duitsland. Op het punt van de kennis van en inzicht in een land als verklarende factor is de aandacht uitsluitend op Duitsland gericht, omdat de tijd ontbrak om over alle buurlanden van Nederland kennisvragen te toetsen. De kennis over Duitsland is beperkt. Het verklarend verband tussen kennis en inzicht enerzijds en attitude anderzijds is echter zwak.

Ten aanzien van de clichés van de buurlanden en de stereotypen van de buurvölkeren van Nederland stellen wij vast, dat het kleinste percentage jongeren een overwegend positief beeld heeft van Frankrijk. Ook voor Fransen en Duitsers is het percentage respondenten met een overwegend positief stereotype het kleinst, namelijk 31% en 32%. Het hoogste percentage respondenten met een negatief stereotype geldt Duitsers (11%); de Fransen komen met 8% op de tweede plaats. Duitsers worden negatiever waargenomen dan Duitsland; Het beeld van Fransen is in de ogen van jongeren iets minder negatief dan van Frankrijk.

Beelden zijn gestolde emoties. Deze stelling zal voor menigeen te ver gaan, maar ze geeft aan dat emoties een direct effect hebben op de attitude en het verband tussen beide het sterkst is. De emotie ten aanzien van Duitsland wordt naar onze mening nog steeds bepaald door de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog. De jaarlijkse herdenkingen, de wijze waarop het geschiedenisonderwijs over Duitsland nog altijd plaatsvindt en de voortdurende terloopse negatieve opmerkingen van volwassenen over Duitsers bestendigen de negatieve emoties over Duitsland en Duitsers. Het zou alleen daarom aanbeveling verdienen dat de 4-mei herdenking tezamen met Duitsers gehouden worden. Het nieuwe thema voor het eindexamen geschiedenis - Duitsland na

1945 - is een goede stap om een ander Duitsland te laten zien. Maar laten we wel bedenken dat grote groepen jonge mensen geschiedenis niet als examenvak kiezen.

Op de resultaten van het onderzoeken zouden wij ook kunnen reageren met een *so what*. In de inleiding noemden wij het maatschappelijk en wetenschappelijk belang van het onderzoek. Wij kunnen het met zo'n houding eens zijn, indien de relaties met onze burens voor het overige spanningsloos zijn. Met andere woorden, onze politieke en economische relaties met Duitsland zijn uitstekend en er is dus niets aan de hand. Het is zelfs zo, dat ondanks een negatieve attitude jegens drie buurlanden en gevoelens van nationale superioriteit bij twee van de tien respondenten, onze onderzoeksgroep in meerderheid over een positieve Europese attitude beschikt. Zes op de tien jongeren stemmen in met uitspraken over Europese sympathie. Slechts 4% keert zich tegen samenwerking met andere landen. Op basis van onze gegevens moeten we voorzichtig zijn de conclusie te trekken dat de jongeren zich van het Europese project aan het afwenden zijn. In combinatie met het nationaal gevoel onder Nederlandse jongeren en houdingen van met name Duitsland en Frankrijk ten opzichte van Nederland zou in de Europese houding van jongeren wijzigingen kunnen optreden. Een volgehouden kandidatuur van de Fransman Trichet als president van de Europese Centrale Bank (ECB) door Frankrijk kan de Europese attitude in Nederland negatief beïnvloeden, indien Nederlanders daardoor het gevoel zouden krijgen, dat de Europese besluitvorming en toedeling van topposities door Duitsland en Frankrijk onderling bedisseld worden. Duitsland is zich deze precare situatie zeer bewust. De Duitse bondskanselier probeert in deze zaak dan ook de gemoederen tot bedaren te brengen. Er is daarom zowel in het belang van Nederland alsook van onze buurlanden om waakzaam te blijven ten aanzien van negatieve clichés en stereotypen die over anderen bestaan.

Bijlage Methoden

De attitude van een respondent ten aanzien van Duitsland en andere EU-landen is berekend op basis van de antwoorden op drie vragen naar de sympathie-score, verhuis-voorkeur en burens-voorkeur. De sympathie-scores zijn daartoe opnieuw gecodeerd. Daarbij werd een score van 0-4 een score van 10; 5-14 werd 9, etcetera, en 95-100: 0. Het puntenaantal op de samengestelde schaal kon variëren van 2 tot 38. Een respondent die een bepaald land de hoogst mogelijke sympathie-score gaf (100, gehercodeerd tot 0), aan het betreffende land de hoogste voorkeur bij de verhuis-vraag gaf (rangorde 1), en aan het betreffende volk de hoogste voorkeur gaf bij de burens-vraag (rangorde 1), kwam tot een attitudescore van $(0 + 1 + 1 =) 2$. Een respondent die dat land daarentegen de laagst mogelijke sympathie-score toekende (0, gehercodeerd tot 10), aan dat land de laagste voorkeur bij een verhuizing gaf (rangorde 14), en aan het betreffende volk de laagste voorkeur gaf bij nieuwe burens (rangorde 14), kreeg de attitude-score van $(10 + 14 + 14 =) 38$. Vervolgens zijn drie groepen onderscheiden: respondenten met een positieve attitude (score 2 -14), respondenten met een gedeeltelijk positieve en gedeeltelijk negatieve attitude (score 15 - 26), en respondenten met een negatieve attitude (score 27 - 38).

De betrouwbaarheid van schalen is nagegaan door de computer de Cronbach's *alpha* te laten berekenen. Voor de cumulatieve schalen is gebruik gemaakt van de Mokken Scale analysis for Polytomous items (MSP; Molenaar, et al., 1994). De betrouwbaarheid is het hoogst voor de attitude-schalen van Frankrijk, Duitsland, Ierland, en Zweden (de Cronbach's *alpha* is respectievelijk .78, .75, .72, en .72). Alle verschillende subschalen van attitudes ten aanzien van Nederland bleken betrouwbaar te zijn (de Cronbach's *alpha* varieerde van .74 tot .87). Sommige items bleken echter minder goed te schalen bij de MSP-test van de gehele set items (zij hadden een erg lage *H*-waarde). In deze analyse zijn overigens alleen die respondenten opgenomen die ten hoogste vijf missing values hadden ($n = 847$). De missing values zijn vervangen door het neutrale antwoord. De niet goed schalende items zijn in de betreffende tabel cursief gedrukt. In het vervolg van de analyse werden ze buiten beschouwing gelaten. De overblijvende éénentwintig van de vierentwintig uitspraken tezamen vormen wel een betrouwbare schaal (de Cronbach's *alpha* is een hoge .94, terwijl ook de Loevinger's *H* van .52 op een sterke schaal duidt). Ook de verschillende subschalen van Europese attitudes bleken betrouwbaar te zijn (de Cronbach's *alpha* varieerde van .77 tot .84). Sommige items bleken echter weer minder goed te schalen bij de MSP-test van de gehele set items (zij hadden een erg lage *H*-waarde). Alleen de respondenten met ten hoogste vijf missing values zijn in deze analyse betrokken ($n = 769$). De missing values zijn vervangen door het neutrale antwoord. De niet goed schalende items zijn in de betreffende tabel cursief gedrukt. In het vervolg van de analyse werden ze buiten beschouwing gelaten. De overblijvende zeventien van de vierentwintig uitspraken tezamen vormen wel een betrouwbare schaal (de Cronbach's *alpha* is een hoge .91, terwijl ook de Loevinger's *H* van .44 op een redelijk sterke schaal duidt).

Voor de data-analyse zijn verscheidene methoden gebruikt. De sterkte van bivariate relaties - relaties tussen twee variabelen, bijvoorbeeld tussen attitude en kennis - wordt uitgedrukt in een associatiemaat, bijvoorbeeld de Cramer's *V* (nominaal niveau), de Somer's *d* (ordinaal niveau), de Kendall's tau-*b* (ordinaal niveau) en de Pearson's *r* (interval-ratio niveau). Correlaties van $< .20$ worden als zeer zwak beschouwd, die van .20 tot .40 als zwak, van .40 tot .60 als matig sterk, van .60 tot .80 als sterk, en van .80 tot 1.00 zeer sterk. De relaties zijn aan de hand van de chi-kwadraat-waarde op significantie getoetst. Een relatie is significant, indien met bijvoorbeeld 95 procent zekerheid kan worden gezegd dat deze niet op toeval berust.

Om de relatieve invloed van verschillende voorspellende variabelen op de attitude als afhankelijke variabele na te gaan is een causaal model met structurele vergelijkingen getest. Een pad-diagram is ontwikkeld dat de gehypothetiseerde lineaire causale relaties tussen de variabelen expliciet maakt. De latente variabelen worden

geacht de geobserveerde variabelen (de antwoorden op de vragen van de vragenlijst) te bepalen. Het model is getest met behulp van het computerprogramma LISREL. Dit programma schat de sterkte van de relaties in het model en test of het gehypothetiseerde model dicht genoeg bij de empirische data staat (de goodness of fit van het model). Het geeft het percentage aan van de variantie in attitude dat wordt verklaard met de gekozen variabelen. Het totale effect van een onafhankelijke op een afhankelijke variabele bestaat uit de som van de directe en de indirecte effecten. De directe effecten worden gevonden in de padcoëfficiënten, bijvoorbeeld: de coëfficiënt van het pad dat loopt van kennis naar attitude. De indirecte effecten worden verkregen uit de producten van de padcoëfficiënten die aangetroffen worden langs het pad van een onafhankelijke naar een afhankelijke variabele, bijvoorbeeld: de coëfficiënten langs het pad van kennis via opvatting naar attitude. Interpretatie van de coëfficiënten is mogelijk als het gehypothetiseerde model past bij de empirische data. Het model past bij de empirische data, (het model fit) als, volgens de chi waarde methode, de chi en de vrijheidsgraden ongeveer gelijk zijn waardoor de p-waarde gelijk is aan of groter is dan .05. In het model dat voor dit onderzoek is gevonden wordt de attitude verklaard uit twee variabelen: emotie en opvatting. Emotie is een exogene variabele. Opvatting en attitude zijn endogene variabelen. Emotie heeft een direct effect op de attitude en een indirect effect via opvatting. Bovendien is er een effect van emotie op sympathie. Het totale, directe en, via opvatting, indirecte effect van emotie op attitude is: $-.479 + (.313 \times -.342) = -.586$. Het directe effect van opvatting op attitude is $-.342$. Emotie heeft het grootste effect op de attitude. De variantie in de attitude ten aanzien van Duitsland wordt voor 71% verklaard uit deze twee variabelen. Het model past bij de data met een $\chi^2 = 15$; $df = 10$; $p = .132$.

Literatuur

- Aspeslagh, Robert (1995).
Nachdenken über Deutschland. In: Müller, B. & F. Wielenga (Hrsg.). *Kannitverstan? Deutschlandbilder aus den Niederlanden*. Münster: Agenda. 155-163.
- Aspeslagh, R. & S. Raven, N. Ehlers, S. Schröder, A. Junker, en M. Woesler (red.) (1996).
Voorbeelden van Duits-Nederlandse samenwerking. Een documentatie van voorbeelden van projecten. Stedenbanden - schoolpartnerschappen - organisaties. Keulen: Rat der Gemeinden und Regionen Europas, Deutsche Sektion. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael .
- Aspeslagh, R. (red.) (1996).
De stand der betrekkingen. De Nederlands-Duitse relatie nader bekeken. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael .
- Aspeslagh, R. (1996).
Nederlands-Duitse betrekkingen: wat verwachten wij ervan? In: Aspeslagh, R. (red.). *De stand der betrekkingen. De Nederlands-Duitse relatie nader bekeken*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael . 26-42.
- Dekker, H. & L. B. Jansen (1994).
In search for an explanation of anti-German attitudes among Dutch schoolchildren. In: Csepeli, G. & D. German, L. Kéri, I. Stumpf (eds.). *From subject to citizen*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences, Hungarian Center for Political Education. 105-122.
- Dekker, Henk & Lútsen B. Jansen (1995).
Attitudes and stereotypes of young people in the Netherlands with respect to Germany. In: Hübner-Funk, S. & L. Chrisholm, M. du Bois-Reymond, B. Sellin (eds.). *The puzzle of integration. European Yearbook on youth policy and research*. Berlin, New York: de Gruyter. 49-61.
- Dekker, Henk & Tanja Olde Dubbelink (1995).
Duitsland-beeld 1995. Verslag van een onderzoek naar beelden en houdingen ten aanzien van EU-landen en -volkeren, en Duitsland in het bijzonder, van Nederlandse scholieren in 1995. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Vakgroep Politieke Wetenschappen.
- Dekker, Henk & Rob Aspeslagh en Manuela Du Bois-Reymond (1997).
Duitsland in beeld. Gemengde gevoelens blootgelegd. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Tweede Kamer (1997).
Aanhangsel van de Handelingen, Vergaderjaar 1997-1998, nr. 249. 507.
- Jansen, Lútsen B., m.b.v. Rob Aspeslagh (projectcoördinatie), Henk Dekker, Thea Meinema, Klaas Rodenburg, en Friso Wielenga (1993).
Bekend en onbemind. Het beeld van Duitsland en Duitsers onder jongeren van vijftien tot negentien jaar. Den Haag: Clingendael. (1993). *Bekannt und unbeliebt. Das Bild von Deutschland und Deutschen unter Jugendlichen von fünfzehn bis neunzehn Jahren*. Düsseldorf: Landeszentrale für politische Bildung Nordrhein-Westfalen.
- Jansen, Lútsen B. (1995).
Bekannt und unbeliebt. In: Müller, B. & F. Wielenga (Hrsg.). *Kannitverstan? Deutschlandbilder aus den Niederlanden*. Münster: Agenda. 165-200.
- Jöreskog, K. G. & D. Sörbom (1989).
LISREL 7 User s reference guide. Chicago, Illinois: Scientific Software.

Meijerink, Frits (1996).

A nonlinear structural relations model. Leiden: DSWO Press.

Molenaar, I. W. & P. Debets, K. Sijtsma, B. T. Hemker (1994).

User's manual MSP, a program for Mokken Scale analysis for Polytomous items. Version 3.0. Groningen: iec ProGAMMA.

Olde Dubbelink, Tanja (1995).

Attitudes van jongeren in Nederland ten aanzien van Duitsland en Duitsers. Scriptie. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Vakgroep Politieke Wetenschappen.

Staden, Alfred van (1997).

Das Gespenst der Euro-Skepsis: Deutsch-Niederländische Perspektiven. In: Aspeslagh, Rob & Hans J. Labohm, en Alfred van Staden. *Deutschland, die Niederlande und Europa*. Den Haag: Instituut Clingendael.

Winkel, Bastiaan (1997).

Das Leiden des jungen Deutschlands . Houdingen van Nederlandse schoolgaande jongeren ten aanzien van landen in Europa en hun verklaring. Scriptie. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Vakgroep Politieke Wetenschappen.

Clingendael-publikaties

Immigratie ter discussie. Hoofdt thema s in recent Amerikaans publiek debat, door M. van Leeuwen, oktober 1997, 11 p. Prijs: 10,-

Duitsland immigratieland? Hoofdpunten en achtergronden van het Duitse beleid en instelling jegens Duitse en niet-Duitse immigranten, door R. Aspeslagh, oktober 1997, 24 p. Prijs: 10,-

Frankrijk over immigratie: Jospin heropent het debat, door S. Rozemond, augustus 1997, 15 p. Prijs: 10,-

Conflicten in de Kaukasus en de rol van de internationale gemeenschap, met bijdragen van H. Hendrikse, J.W. van der Meulen, D. Raič, R.C. R. Siekmann, R. Smeets, K.E.Th.I. Vosskühler, augustus 1995, 81 p. Prijs: 10,-

Seminarverslag IGC 96 en het democratisch deficit, 16 juni 1995, Leendert Jan Bal (red.), 60 p. Prijs: 10,-

Naar een Europees binnenlands veiligheidsbeleid ? Europese samenwerking en de autonomie van nationale veiligheidsdiensten, door Mr. J.F.M. Pouw, mei 1995, 173 p. Prijs: 25,-

De internationaal-politieke positie van Nederland na de Koude Oorlog, J.G. Siccama (red.), maart 1995, 50 p. Prijs: 10,-

De positie van Nederland in de internatonale economie, verslag van een studiebijeenkomst gehouden op 1 juni 1994, Verslag: Drs. M.A.J. Donckers, juli 1994, 48 p. Prijs: 10,-

Samenwerking met Centraal- en Oost-Europa, verslag van een studieconferentie gehouden op 4 juni 1993, Drs. H.H.J. Labohm (eindredactie), augustus 1993, 81 p. Prijs: 10,-

De Nederlandse krijgsmacht en VN-taken, door D.A. Leurdijk, april 1993, 36 p. Prijs: 10,-

De toekomstige plaats van West-Europa in een tripolaire wereldeconomie, verslag van een studieconferentie gehouden op 19 maart 1993, Drs. H.H.J. Labohm (eindredactie), mei 1993, 101 p. Prijs: 10,-

Bekend en onbemind. Het beeld van Duitsland en Duitsers onder jongeren van vijftien tot negentien jaar, door Lützen B. Jansen, maart 1993, 82 p. Prijs: 10,-

De toekomst van de Nederlandse buitenlandse politiek, bijdragen aan de Jubileum-conferentie van Instituut Clingendael gehouden op 13-14 januari 1993, 162 p. Prijs: 10,-

Integratie, stabiliteit en vreedzame verhoudingen in Europa, door R. de Wijk, december 1992, 35 p. Prijs: 10,- (UITVERKOCHT)

Maatschappelijke ongelijkheid en verdeling van de dienstplichtlast, door J.G. Siccama, december 1992, 32 p. Prijs: 10,-

De gewijzigde veiligheidssituatie en de dienstplicht, door M. van den Doel, oktober 1992, 21 p. Prijs: 10,-

De dienstplicht in internationaal perspectief, door M. van den Doel, oktober 1992, 51 p. Prijs: 10,-

Boedapest vraagt meer veiligheid. Hongarije temidden van instabiliteit, door M. van den Doel, februari 1992, 55 p. Prijs: 10,-

Veiligheid voor Tsjechen en Slowaken. Praag op zoek naar een nieuwe strategie, door M. van den Doel, december 1991, 65 p. Prijs: 10,- (UITVERKOCHT)

Warschau zonder pact. De Poolse veiligheidsoptiek, door M. van den Doel, augustus 1991, 71 p. Prijs: 10,-

Clingendael-publicaties zijn verkrijgbaar bij het Instituut Clingendael.

Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael

Clingendael 7

Postbus 93080

2509 AB 's-Gravenhage

Telefoon: 070-3245384

Telefax: 070-3282002

Informatie bij de afdeling Onderzoek, tst. 340/360

Email: research@clingendael.nl